

Доступ ув'язнених до правосуддя: національне законодавство та практика

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

2026

УДК 343.261-052:342.726](477)(047.1)

Д74

Доступ ув'язнених до правосуддя: національне законодавство та практика. Аналітичний звіт / Харченко В., Демура М., Печончик Т.; рец. Ягунов Д.; Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2026. — 101 с.

Аналітичний звіт присвячений дослідженню доступу до правосуддя осіб, які перебувають під вартою, відбувають покарання в Україні, з урахуванням законодавства та практики його застосування. У фокусі дослідження — доступ до правничої допомоги, судового контролю, ефективних засобів правового захисту та правової інформації в місцях несвободи. Звіт складається з двох компонентів: аналітичного огляду законодавства та польового дослідження. Аналіз нормативної бази проведений з огляду на стандарти Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини, з урахуванням впливу воєнного стану на застосування тримання під вартою та гарантії процесуальних прав осіб, позбавлених свободи. Польова частина базується на напівструктурованих інтерв'ю з адвокатами, представниками пенітенціарної системи й інших органів державної влади та громадських організацій, а також із особою з досвідом перебування під вартою. Дослідження виявляє системні бар'єри у доступі до правосуддя, зокрема проблеми недостатності фінансування правничої допомоги, обмежений рівень правової обізнаності осіб, неефективність механізмів розгляду скарг та інші. Матеріали звіту містять рекомендації для державних органів і мають на меті вдосконалення державної політики та приведення національної практики у відповідність до європейських стандартів. Звіт призначений для широкого кола читачів, включно з представниками органів державної влади, громадянського суспільства, дослідниками та фахівцями з неурядового сектору.

Авторки звіту:

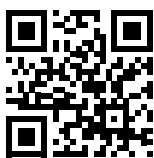
Вікторія Харченко, експертка з прав людини, залучена дослідниця Центру прав людини ZMINA
Марина Демура, експертка з прав людини Центру прав людини ZMINA, кандидатка юридичних наук
Тетяна Печончик, голова правління Центру прав людини ZMINA

Рецензент:

Дмитро Ягунов, адвокат, доктор політичних наук, кандидат наук державного управління, доцент, заслужений юрист України, член ЄКЗК від України

Звіт підготовлений у межах проєкту «ГІДНІСТЬ: об'єднання поглядів для підходу до досудового ув'язнення, заснованого на правах людини», що реалізується за підтримки Європейської Комісії спільно з Фондом Фемістокла і Дімітріса Цацоса — Центром Європейського Конституційного Права (CECL) та Європейською мережею із судового захисту прав ув'язнених (EPLN). Погляди та ідеї, викладені в ньому, належать виключно авторів(-ам) і не відображають позиції чи політики Європейської Комісії та CECL, EPLN. Цей звіт є частиною ширшого дослідження «Перешкоди для осіб, які перебувають під слідством, у здійсненні своїх прав та доступі до правосуддя під час ув'язнення» за загальною редакцією EPLN, де проаналізовано законодавство і практику трьох країн: Греції, Португалії та України.

Сайт
організації:
zmina.ua

Центр прав людини ZMINA — українська правозахисна організація, яка працює у сфері захисту свободи слова, протидії дискримінації, попередження катувань і жорстокого поводження, підтримки правозахисників і громадських активістів, а також документування міжнародних злочинів та захисту прав потерпілих внаслідок війни.

ISBN 978-966-8620-38-6

© ГО «Центр інформації про права людини» (ZMINA), 2026

Зміст

Перелік скорочень	3
Резюме	4
Вступ	6
Методологія	7
Компонент 1.	
АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ЗАКОНОДАВСТВА	9
Розділ 1.	
Тримання під вартою на стадії досудового розслідування: режим утримання, засоби правового захисту та вплив практики ЄСПЛ.....	10
1.1. Правове регулювання застосування ізоляційних запобіжних заходів на стадії досудового розслідування.....	10
1.2. Місця тримання під вартою	13
1.3. Умови відвідування осіб, взятих під варту	14
1.4. Залучення до праці осіб, взятих під варту.....	15
1.5. Заходи стягнення.....	16
1.6. Органи, які мають право приймати офіційні скарги, і їхня ефективність (у контексті статті 13 ЄКПЛ)	16
1.7. Ефективність розгляду скарг у контексті статті 13 ЄКПЛ	18
1.8. Вплив рішень, ухвалених ЄСПЛ у справах, що стосуються умов утримання в установах, вплив на систему правової допомоги/доступу до правової інформації	21
Розділ 2.	
Правова підтримка осіб, які тримаються під вартою.....	23
2.1. Нормативне регулювання обов'язку надавати правову інформацію в пенітенціарних установах.....	23
2.2. Суб'єкти, відповідальні за надання правової інформації в місцях позбавлення волі: їхній статус і джерела бюджетів фінансування.....	25
2.3. Практичні механізми надання правової інформації в умовах тримання під вартою.....	26
2.4. Інструменти правової інформації	27
2.5. Правова підтримка осіб, які не є носіями мови	27
2.6. Витрати, пов'язані з надсиланням скарг до суду, сплатою судового збору.....	28
Розділ 3.	
Правнича допомога особам, яких тримають під вартою.....	31
3.1. Законодавча рамка надання правничої допомоги ув'язненим.....	31
3.2. Обсяг правничої допомоги, що надається у кримінальних провадженнях, у частині розв'язання питань, пов'язаних з правами ув'язнених	32
3.3. Представництво особи, яка тримається під вартою, адвокатом під час судових процесів	33
3.4. Оплата послуг адвоката, який надає правничу допомогу.....	38
3.5. Незадовільна якість безоплатної правничої допомоги: підстави та механізми реагування.....	39

Розділ 4.

Організація діяльності адвокатських об'єднань і адвокатів у місцях позбавлення волі.....	41
4.1. Регулювання участі адвокатів у наданні правничої допомоги затриманим	41
4.2. Вплив воєнного стану на практичний доступ адвокатів до своїх клієнтів	44

Розділ 5.

Роль громадських організацій, юридичних клінік та національних органів моніторингу умов утримання у в'язницях.....	47
5.1. Діяльність спостережних комісій	47
5.2. Діяльність представників правозахисних громадських організацій та юридичних клінік.....	49
5.3. Діяльність національних моніторингових органів	51

Компонент 2.

ПОЛЬОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ	53
----------------------------------	----

Розділ 1.

Суб'єкти надання правничої допомоги та механізми її надання	54
1.1. Місця попереднього ув'язнення.....	54
1.2. Основні соціальні характеристики загального контингенту ув'язнених у країні	56
1.3. Механізми надання безоплатної вторинної правничої допомоги	58
1.4. Вплив збройної агресії на практику тримання під вартою та систему кримінальної юстиції	63
1.5. Практика надання правничої допомоги засудженим у місцях несвободи.....	66

Розділ 2.

Організація надання правничої допомоги ув'язненим: роль адвокатури та системи БПД	68
2.1. Пенітенціарна тематика в адвокатській освіті та системі підвищення кваліфікації.....	68
2.2. Загальний профіль адвокатів, які здійснюють захист у справах, пов'язаних з обмеженням права на свободу	72
2.3. Спеціалізація правничої допомоги	74
2.4. Джерела фінансування правничої допомоги.....	74
2.5. Доступ адвокатів до своїх клієнтів	78

Розділ 3.

Роль НПМ та громадянського суспільства у забезпеченні доступу до правничої допомоги в місцях несвободи.....	80
3.1. Опис акторів системи моніторингу та захисту прав людини в місцях несвободи	80
3.2. Джерела фінансування громадського сектору та сталість надання правничої допомоги.....	84
3.3. Місця розташування суб'єктів правозахисної діяльності, доступ до клієнтів	85

Розділ 4.

Доступ до правничої допомоги, правової інформації та цифрових сервісів у місцях несвободи	87
4.1. Оцінка правової обізнаності ув'язнених.....	87
4.2. Доступ до правової інформації	87
4.3. Організаційні та практичні питання надання правничої допомоги ув'язненим.....	89
4.4. Доступ малопредставлених або вразливих груп до правничої допомоги	91
4.5. Самоорганізація ув'язнених у сфері правового захисту.....	96
4.6. Доступ ув'язнених до цифрових інструментів	96
Висновки.....	98
Рекомендації	100

Перелік скорочень

- АТО** Антитерористична операція на сході України
- БПД** безоплатна правнича допомога
- ВРУ** Верховна Рада України
- ВС** Верховний Суд
- ГО** громадська організація
- ДКВС** Державна кримінально-виконавча служба України
- ЄКПЛ** Європейська конвенція з прав людини
- ЄКЗК** Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню
- ЄСПЛ** Європейський суд з прав людини
- ІТТ** ізолятор тимчасового тримання
- КВК** Кримінально-виконавчий кодекс України
- КДКА** Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури
- КК** Кримінальний кодекс України
- КМУ** Кабінет Міністрів України
- КПК** Кримінальний процесуальний кодекс України
- МВС** Міністерство внутрішніх справ України
- НПМ** Національний превентивний механізм
- НПУ** Національна поліція України
- ООС** Операція об'єднаних сил
- СІЗО** слідчі ізолятори
- ТЦК та СП** територіальні центри комплектування та соціальної підтримки
- ЦПК** Цивільний процесуальний кодекс України

Резюме

Аналітичний звіт «Доступ ув'язнених до правосуддя: національне законодавство та практика» присвячений комплексному дослідженню реалізації права особи на доступ до правосуддя у системі кримінальної юстиції України в період дії воєнного стану в контексті російсько-української війни.

Доступ до правосуддя для осіб, які перебувають під вартою, охоплює не лише можливість отримання правничої допомоги у кримінальному провадженні, а й ширший комплекс взаємопов'язаних гарантій. Серед них доступ до суду та слідчого судді, можливість подання скарг і заяв, ефективні національні засоби правового захисту, отримання правової інформації, конфіденційне спілкування з адвокатом, а також наявність незалежних механізмів контролю за умовами утримання та дотриманням прав людини у місцях несвободи. Дослідження засвідчує, що попри формальну наявність таких гарантій у законодавстві України, їх практична реалізація залишається обмеженою, фрагментарною та нерівномірною. Фактичний доступ осіб, які перебувають під вартою, до правосуддя значною мірою залежить від адміністративної практики конкретної установи, від рівня взаємодії між суб'єктами системи, від регіону розташування місця несвободи та від наявності зовнішньої правової підтримки.

Аналітичний звіт складається з двох взаємопов'язаних компонентів.

Компонент 1 «Аналітичний огляд законодавства» ґрунтується на кабінетному дослідженні та включає аналіз національного законодавства України, міжнародних стандартів, практики Європейського суду з прав людини, а також новел, запроваджених у відповідь на численні системні порушення прав осіб у місцях несвободи. У межах цього компонента проаналізовано правове регулювання застосування тримання під вартою, режим утримання в слідчих ізоляторах та в інших місцях несвободи, умови відвідування, дисциплінарні практики, залучення до праці, а також механізми подання та розгляду скарг.

Окрему увагу приділено аналізу ефективності національних засобів правового захисту у контексті статті 13 Європейської конвенції з прав людини, яка визначає право на ефективний засіб правового захисту. Дослідження демонструє, що більшість чинних механізмів — звернення до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або конституційна скарга — не забезпечують оперативного та дієвого реагування на порушення прав осіб, які перебувають під вартою.

Значну увагу приділено аналізу Закону України 4093-ІХ, який набув чинності з 1 січня 2025 року та передбачає запровадження превентивних і компенсаційних механізмів реагування на неналежні умови тримання. Дослідження виявило суттєві ризики практичної неефективності закону, зокрема через відсутність змін до Кримінального кодексу України, нечітке нормативне визначення повноважень Комісії з розгляду скарг на неналежні умови тримання у місцях попереднього ув'язнення та в установах виконання покарань, відсутність процесуального механізму судового оскарження їх рішень, а також перевантаження слідчих суддів додатковими функціями.

Окремим блоком проаналізовано вплив воєнного стану на практику тримання під вартою. Дослідження фіксує суттєве розширення переліку злочинів, щодо яких допускається застосування ізоляційних запобіжних заходів, запровадження механізмів автоматичного продовження строків тримання під вартою та зростання ризиків формального судового контролю. При цьому рішенням

Конституційного Суду України від 18 липня 2024 року визнано неконституційною частину шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України і скасовано можливість автоматичного продовження тримання під вартою, що підтвердило наявність серйозних проблем у балансі між безпековими потребами держави та фундаментальними правами людини.

Компонент 2 «Польове дослідження» базується на польовому дослідженні та дозволяє оцінити реальний стан доступу до правосуддя з позиції акторів системи. У межах цього компонента було проведено 19 напівструктурованих інтерв'ю з ключовими учасниками системи: із представниками Державної кримінально-виконавчої служби України й адміністрацій слідчих ізоляторів та установ виконання покарань; з адвокатами системи безоплатної правничої допомоги та адвокатами приватної практики; з моніторами Національного превентивного механізму, представниками громадських організацій, юридичних клінік, а також особою, яка мала безпосередній досвід перебування під вартою. Інтерв'ю проводилися відповідно до методології Європейської мережі із судового захисту прав ув'язнених (EPLN).

Польове дослідження підтвердило системні проблеми доступу адвокатів до клієнтів, зокрема в умовах воєнного стану, обмеження конфіденційності спілкування, складність організації побачень, затримки у допуску захисників та нерівномірну адміністративну практику в різних регіонах України.

Окремою проблемою залишається якість та спеціалізація правничої допомоги. Дослідження виявило низький рівень пенітенціарної спеціалізації адвокатів, обмежену присутність відповідної тематики у програмах підвищення кваліфікації та відсутність системної підготовки фахівців, які працюють із питаннями умов утримання, дисциплінарних санкцій, медичної допомоги та інших прав людей у місцях несвободи.

Значну роль у забезпеченні доступу до правосуддя відіграють громадські організації, юридичні клініки та Національний превентивний механізм. Утім, дослідження засвідчило несталість фінансування правозахисного сектору, обмеженість географічної присутності організацій та складність регулярного доступу до місць несвободи, що знижує ефективність такої підтримки.

Окремий розділ звіту присвячено доступу до правової інформації та цифрових сервісів. Встановлено, що рівень правової обізнаності ув'язнених залишається низьким, доступ до актуальної інформації обмежений, а цифрові інструменти використовуються фрагментарно та без єдиного підходу. За цих умов поширюється практика неформальної правової самоорганізації ув'язнених, яка частково компенсує прогалини державної системи, але не може розглядатися як сталий або безпечний механізм захисту прав.

Загалом результати дослідження свідчать про те, що проблема доступу до правосуддя осіб, які перебувають під вартою або відбувають покарання в Україні, має структурний характер і не може бути вирішена за допомогою поодиноких законодавчих змін. Її подолання потребує комплексного підходу, що включає вдосконалення кримінального процесуального законодавства, створення ефективних превентивних і компенсаційних механізмів, посилення ролі судового контролю, розвитку адвокатської спеціалізації, забезпечення стабільної участі громадянського суспільства та приведення національної практики у відповідність до стандартів Європейської конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини.

Вступ

Забезпечення доступу ув'язнених до правосуддя є одним із ключових елементів верховенства права та невід'ємною складовою демократичної правової держави. Для осіб, які перебувають під вартою, реалізація цього права має особливе значення, оскільки саме позбавлення свободи істотно обмежує їхню можливість самостійно захищати свої права, взаємодіяти з судовими та іншими державними органами та користуватися правовими інструментами захисту.

Доступ до правосуддя для осіб, позбавлених волі, охоплює комплекс взаємопов'язаних елементів, серед яких — право на правничу допомогу, доступ до суду, ефективні засоби правового захисту, можливість подання скарг і заяв, отримання правової інформації, а також гарантії незалежного та неупередженого розгляду звернень. Реалізація цих складових визначає не лише рівень дотримання процесуальних прав затриманих і ув'язнених, а й загальну ефективність процесуальних гарантій особи у сфері кримінальної юстиції.

Українське законодавство містить низку норм, спрямованих на гарантування прав осіб, які перебувають під вартою. Проте на практиці формальна наявність правових гарантій не завжди трансформується у реальну можливість ними скористатися. Процедурні бар'єри, інституційні обмеження, організаційні труднощі в роботі місць несвободи, а також обмежений доступ до професійної правничої допомоги суттєво впливають на фактичний рівень доступу цих осіб до правосуддя.

Проблема має тривалий і системний характер, що підтверджується значною кількістю рішень ЄСПЛ у справах проти України. Суд неодноразово констатував порушення статей 3 (Заборона катування), 5 (Право на свободу та особисту недоторканність), 6 (Право на справедливий суд) та 13 (Право на ефективний засіб правового захисту) ЄКПЛ, вказуючи на відсутність ефективних національних механізмів судового захисту для осіб, які перебувають у місцях несвободи. Невирішеність цих питань підтверджується значною кількістю звернень до ЄСПЛ та свідчить про потребу комплексно переглянути підходи до забезпечення доступу до правосуддя людей, які позбавлені свободи.

Повномасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України та запровадження воєнного стану суттєво змінили умови функціонування системи кримінальної юстиції. Розширення практики застосування тримання під вартою, зміни процесуальних процедур через неможливість звернення до слідчого судді та зростання навантаження на судові й правозахисні механізми створили додаткові ризики порушення прав затриманих та ув'язнених.

Цей аналітичний звіт має на меті комплексно дослідити стан доступу до правосуддя осіб, які перебувають під вартою в Україні, за допомогою аналізу законодавства, інституційної практики та фактичних механізмів реалізації прав осіб, позбавлених свободи. У межах дослідження розглянуто роль адвокатури, системи безоплатної правничої допомоги, органів державної влади, громадських організацій та НПМ у забезпеченні прав утримуваних.

Звіт поєднує аналіз нормативно-правових актів, практики ЄСПЛ та результати польового дослідження; він спрямований на виявлення системних проблем та формування рекомендацій, необхідних для наближення національної системи доступу до правосуддя до європейських стандартів.

Методологія

У цьому аналітичному звіті ZMINA провела комплексний аналіз стану забезпечення права на доступ до правничої допомоги для осіб, які перебувають під вартою та відбувають покарання в місцях несвободи в Україні¹. Дослідження базується на оцінці нормативної бази, інституційної архітектури та практичних механізмів реалізації цього права, а також на виявленні системних проблем, що перешкоджають його ефективному забезпеченню.

При цьому дослідження не зосереджується на аналізі якості або результативності правничої допомоги у межах конкретних кримінальних проваджень. Основний акцент зроблено на оцінці доступності правничої допомоги як процесуального та інституційного права, тобто на можливості особи, яка перебуває в місцях несвободи, своєчасно та безперешкодно скористатися правом на захист. У центрі уваги — організаційні, нормативні та практичні умови доступу до адвоката і правової інформації, включно з процедурними бар'єрами, фактичними обмеженнями, роллю відповідальних суб'єктів та ефективністю наявних механізмів забезпечення цього права.

У межах дослідження проаналізовано, як національне законодавство та правозастосовна практика відповідають європейським стандартам у сфері захисту прав осіб, позбавлених свободи, зокрема стандартам ЄКПЛ, практиці ЄСПЛ, рекомендаціям ЄКЗК, Європейським пенітенціарним правилам та іншим міжнародним документам.

Окрему увагу приділено впливу воєнного стану та збройної агресії Російської Федерації проти України на функціонування системи кримінальної юстиції, практику тримання під вартою, доступ адвокатів до клієнтів, роботу системи безоплатної правничої допомоги та можливості використання ефективних засобів правового захисту особами, які перебувають у місцях несвободи.

Мета дослідження — комплексно оцінити стан доступу до правничої допомоги та правової інформації для осіб, які перебувають під вартою або відбувають покарання в Україні, а також визначити ключові прогалини і можливі напрями вдосконалення цієї системи з урахуванням європейських стандартів.

Завдання дослідження:

- проаналізувати нормативно-правову базу України у сфері забезпечення права на правничу допомогу осіб, позбавлених свободи;
- оцінити практичні механізми реалізації права на правничу допомогу та правову інформацію в місцях несвободи;
- дослідити роль ключових суб'єктів системи — адвокатури, системи безоплатної правничої допомоги, адміністрацій місць несвободи, органів державної влади, НПМ та громадських організацій — у механізмі забезпечення доступу до правничої допомоги;
- оцінити вплив практики Європейського суду з прав людини на формування законодавчих та інституційних змін у сфері доступу до правничої допомоги;
- визначити основні системні проблеми та сформулювати рекомендації щодо приведення національної практики у відповідність до європейських стандартів.

¹ У цьому дослідженні місцями несвободи називаємо: слідчі ізолятори (СІЗО); ізолятори тимчасового тримання (ІТТ); виправні колонії; центри тимчасового тримання іноземців та осіб без громадянства; виховні колонії; гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

Перша частина дослідження (Компонент 1) проведена в період з листопада 2024 року по січень 2025 року і зосереджена на кабінетному дослідженні. Було проведено моніторинг та аналіз інформації з відкритих джерел, серед яких:

- норми національного та міжнародного права, що регулюють доступ до правничої допомоги та механізми захисту прав ув'язнених;
- офіційні звіти урядових органів та міжнародних організацій;
- аналітичні матеріали та дослідження правозахисних організацій;
- публікації у ЗМІ.

Друга частина (Компонент 2) завершена в період із січня по березень 2025 року і зосереджена на польових дослідженнях. Дослідницька група надіслала офіційні запити на інформацію до Міністерства юстиції, Державної кримінально-виконавчої служби, Державної судової адміністрації та Національної асоціації адвокатів. Запити стосувалися статистичних даних щодо кількості місць попереднього ув'язнення в Україні, а також кількості осіб, які там перебувають, основних соціальних характеристик контингенту ув'язнених, демографічних характеристик підозрюваних та обвинувачених у скоєнні злочинів та рівня їхньої освіти. Частина інформації отримано у відповіді на запити, і вона відображена у тексті звіту. Частина надавачів не повідомила потрібної інформації.

Польове дослідження також включало проведення 19 напівструктурованих інтерв'ю з ключовими учасниками, включно з адвокатами, які працюють і у системі безкоштовної правничої допомоги, і поза нею, з представниками адміністрацій місць позбавлення волі, зі співробітниками громадських організацій та моніторингових органів, а також з однією людиною, яка раніше перебувала під вартою. Інтерв'ю проводилися відповідно до методології, розробленої Європейською мережею із судового захисту прав ув'язнених (EPLN). Відповіді респондентів були покладені в основу цього дослідження і допомогли зробити обґрунтовані висновки щодо питань, які стали предметом аналізу.

Компонент 1.

Аналітичний огляд законодавства

Розділ 1.

Тримання під вартою на стадії досудового розслідування: режим утримання, засоби правового захисту та вплив практики ЄСПЛ

1.1. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ІЗОЛЯЦІЙНИХ ЗАПОБІЖНИХ ЗАХОДІВ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

На етапі досудового розслідування до особи, яка має статус підозрюваного або обвинуваченого, може бути застосовано такий запобіжний захід як тримання під вартою. На виконання цього заходу особу можуть тримати в установах для попереднього ув'язнення. Режим утримання таких осіб включає низку положень щодо місць тримання, порядку їх функціонування, можливостей праці, умов відвідування, а також обмежувальних заходів, що врегульовано відповідно до норм КПК України та Закону України «Про попереднє ув'язнення».

Підстави та порядок затримання особи та подальшого обрання до неї запобіжного заходу визначені КПК України. Відповідно до статті 211 КПК України, строк затримання особи без ухвали слідчого судді або суду не може перевищувати 72 години з моменту фактичного затримання. Затримана без ухвали слідчого судді особа не пізніше 60 годин з моменту затримання повинна бути звільнена або доставлена до суду для розгляду клопотання про обрання стосовно неї запобіжного заходу. Слідчий суддя, відповідно, має винести відповідне процесуальне рішення — або щодо застосування запобіжного заходу до такої особи, або щодо відмови у задоволенні клопотання щодо застосування запобіжного заходу, та як наслідок — звільнення особи.

У статті 176 КПК України закріплений перелік запобіжних заходів, які можуть застосовуватися до підозрюваних чи обвинувачених:

- 1) особисте зобов'язання;
- 2) особиста порука;
- 3) застава;
- 4) домашній арешт;
- 5) тримання під вартою.

Тимчасовим запобіжним заходом є затримання особи.

Тримання під вартою є винятковим запобіжним заходом, який застосовується лише у разі доведеності стороною обвинувачення, що більш м'які заходи не здатні запобігти низці ризиків: переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню в інший спосіб; вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому ця особа підозрюється, обвинувачується (стаття 177 КПК України)².

Цей запобіжний захід пов'язаний із примусовою ізоляцією особи в спеціальних установах. Такі особи мають дотримуватися режиму, встановленого в місцях попереднього ув'язнення.

Важливо також зазначити, що згідно з практикою ЄСПЛ щодо застосування статті 5 ЄКПЛ цілодобовий домашній арешт може бути прирівняний до тримання під вартою (зокрема, рішення ЄСПЛ у справі «Манчіні проти Італії»³): за наслідками та способами застосування тримання під вартою, як і домашній арешт, прирівнюються до позбавлення свободи для цілей п. 1(с) ст. 5 ЄКПЛ. Однак у рамках цього дослідження варто розглядати лише тримання під вартою, адже лише цей запобіжний захід пов'язаний з фактичним триманням підозрюваного або обвинуваченого у визначених законом місцях несвободи.

При цьому усталена практика ЄСПЛ у справах проти України свідчить, що в державі існує проблема обґрунтованості поміщення осіб під варту. Попри ухвалення у 2012 році нового КПК України, значно прогресивнішого за попередній, рішень за статтею 5 Конвенції стає дедалі більше щодня. Більшість винесених рішень пов'язана із зазначеною проблемою, оскільки національні суди не в змозі об'єктивно оцінити кожну ситуацію, від рішення до рішення вказуючи на хиткі мотиви та припускаючи, без належних на те доказів, ризики переховування від слідства та суду або перешкоджання правосуддю.

З урахуванням введення воєнного стану⁴ в Україні було ухвалено низку законодавчих актів, якими внесено зміни до кримінального процесуального законодавства, зокрема, щодо можливості під час дії воєнного стану застосовувати тримання під вартою до осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів, передбачених статтями 109–114-2, 258–258-6, 260, 261, 437–442-1 КК України, за наявності ризиків, зазначених у статті 177 КПК⁵.

Цей перелік містить такі злочини:

- проти основ національної безпеки, зокрема, статті 109–114-2 КК України (дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади; посягання на територіальну цілісність і недоторканність України; фінансування дій, вчинених з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, зміни меж території або державного кордону України; державна зрада; колабораційна діяльність; пособництво державі-агресору; посягання на життя державного чи громадського діяча; диверсія; шпигунство; перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань; несанкціоноване поширення інформації про направлення,

2 Кримінальний процесуальний кодекс України, ред. від 01.08.2025: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

3 Манчіні проти Італії, № 44955/98, рішення від 02 серпня 2001 року: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59626>

4 Особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень — див. також: Стаття 1 Закону України «Про оборону України»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

5 Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки: Закон України від 14.04.2022 № 2198-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#n13>

переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану);

- проти громадської безпеки, зокрема, статті 258–258-5 та 260–261 КК України (терористичний акт; втягнення у вчинення терористичного акту; публічні заклики до вчинення терористичного акту; створення терористичної групи чи терористичної організації; сприяння вчиненню терористичного акту, проходження навчання тероризму; фінансування тероризму; створення не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань; напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення);
- проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, зокрема, статті 437–442 КК України (злочин агресії; воєнні злочини; застосування зброї масового знищення; розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення; екоцид та геноцид).

Згодом цей перелік доповнено злочинами проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), зокрема, статті 402–405, 407, 408, 429 КК України (непокора, невиконання наказу, опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків, погроза або насильство щодо начальника, самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство, самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю)⁶.

Запровадження режиму воєнного стану з 2022 року додало до чинних норм ще одну важливу новелу щодо продовження такого запобіжного заходу як тримання під вартою. Зокрема, у разі неможливості проведення підготовчого судового засідання обраний під час досудового розслідування запобіжний захід — тримання під вартою вважається продовженим до вирішення відповідного питання у підготовчому судовому засіданні, але не більше ніж на два місяці. Також ч. 6 ст. 615 КПК України згідно зі змінами, внесеними у 2022 році, було закріплено, що у разі закінчення строку дії ухвали суду про тримання під вартою та неможливості розгляду судом питання продовження строку тримання під вартою в установленому КПК України порядку обраний запобіжний захід — тримання під вартою вважається продовженим до вирішення відповідного питання судом, але не більше ніж на два місяці⁷.

Цей винятковий порядок мав на меті забезпечити оперативність процесуальних дій в умовах воєнного стану та мінімізувати ризики недосягнення завдань кримінального провадження за умов, коли звичайних процедур не можна дотриматись через об'єктивні обставини. Ці механізми слід було застосовувати із дотриманням принципів верховенства права, законності, пропорційності та з дотриманням конвенційних та конституційних прав затриманих, а також з урахуванням практики ЄСПЛ (ст. ст. 8, 9 КПК України). Саме висока вірогідність неможливості дотримуватись таких принципів спонукала до ініціювання конституційного провадження через подання конституційної скарги. Тому, згідно з Рішенням Конституційного Суду України № 8-р(II)/2024 від 18.07.2024, ч. 6 ст. 615 визнано такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною): вона втратила чинність 18 жовтня 2024 року⁸.

6 Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо обрання запобіжного заходу до військовослужбовців, які вчинили військові злочини під час дії воєнного стану: Закон України від 16.08.2022 № 2531-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2531-20#n15>

7 Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» щодо додаткового регулювання забезпечення діяльності правоохоронних органів в умовах воєнного стану: Закон України від 03.03.2022 № 2111-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2111-20#Text>

8 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Оніщенка Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024, Справа № 3-88/2022(205/22, 114/24): <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>

1.2. МІСЦЯ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Законодавство України передбачає, що місцями тримання осіб, щодо яких застосовано заходи, пов'язані з обмеженням свободи, є ізолятори тимчасового тримання (ІТТ), гауптвахти, слідчі ізолятори (СІЗО), а в деяких випадках — карцери або дисциплінарні ізолятори установ виконання покарань.

Відповідно до статті 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення», установами для тримання під вартою осіб, щодо яких обрано такий запобіжний захід як тримання під вартою, або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт, є:

- 1) слідчі ізолятори Державної кримінально-виконавчої служби України;
- 2) гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України.

У разі необхідності проведення слідчих дій такі особи можуть тимчасово перебувати в ізоляторах тимчасового тримання.

Якщо особи, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі чи дисциплінарних батальйонах, притягають до кримінальної відповідальності за вчинення іншого кримінального правопорушення, і щодо них обрано запобіжний захід — тримання під вартою, вони за постановою слідчого можуть бути тимчасово поміщені:

- до дисциплінарного ізолятора або карцера установи виконання покарань;
- на гауптвахту Військової служби правопорядку.

Режим у місцях попереднього ув'язнення регламентується положеннями Закону України «Про попереднє ув'язнення». Взятих під варту розміщують у маломісних або загальних камерах.

Основними вимогами режиму є ізоляція затриманих осіб, постійний нагляд за ними, а також роздільне тримання за такими критеріями (згідно зі статтею 8 зазначеного закону):

- чоловіків і жінок тримають окремо;
- неповнолітніх тримають окремо від повнолітніх;
- тих, хто раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі, тримають окремо від тих, хто не має такого досвіду;
- обвинувачених або підозрюваних у вчиненні тяжких чи особливо тяжких злочинів (пов'язаних із насильством або таких, що спричинили тяжкі наслідки) тримають окремо від інших;
- обвинувачених чи підозрюваних у злочинах проти основ національної безпеки України, як правило, ізолюють від інших затриманих;
- працівників правоохоронних органів — Національної поліції, Служби безпеки України, прокуратури, судів, Державної кримінально-виконавчої служби, Державного бюро розслідувань, Національного антикорупційного бюро, Бюро економічної безпеки — тримають окремо від інших;
- засуджених тримають окремо від тих, хто перебуває під вартою, крім засуджених до арешту, позбавлення волі чи довічного позбавлення волі, вироки щодо яких набрали законної сили і які на підставі [статті 87 КВК України](#) підлягають направленню до установ виконання покарань;
- іноземних громадян та осіб без громадянства переважно тримають окремо від інших затриманих;
- осіб, екстрадованих з інших держав, тримають переважно окремо;
- підозрюваних або обвинувачених у вчиненні злочинів, пов'язаних із діяльністю злочинних організацій чи тероризмом, тримають окремо;
- засуджені до довічного позбавлення волі перебувають у повній ізоляції від інших затриманих;
- крім того, підозрюваних або обвинувачених у межах одного кримінального провадження можуть утримувати роздільно на підставі рішення відповідного органу⁹.

9 Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>

1.3. УМОВИ ВІДВІДУВАННЯ ОСІБ, ВЗЯТИХ ПІД ВАРТУ

Умови відвідування для осіб, взятих під варту регулюються як національним законодавством України, так і міжнародними нормами. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями (Правила Нельсона Манделі) вказують на важливість регулярних контактів із зовнішнім світом, зокрема і для тих, хто перебуває під вартою¹⁰. Схожа вимога також зазначена і в Європейських пенітенціарних (в'язничних) правилах (European Prison Rules). Наголошується на тому, що контакти та відвідування можуть бути обмежені або поставлені під контроль, якщо це необхідно для продовження кримінального розслідування, підтримки порядку та безпеки, запобігання кримінальним злочинам та захисту жертв злочинів. При цьому такі обмеження, включно зі спеціальними обмеженнями, визначені судовим органом, повинні допускати прийнятний мінімальний рівень контактів¹¹.

Національне законодавство передбачає, що особи, взяті під варту, мають право на побачення з родичами або іншими особами за умов, визначених статтею 12 Закону України «Про попереднє ув'язнення».

Серед основних вимог:

- кількість побачень — не менше трьох разів на місяць;
- тривалість — від однієї до чотирьох годин;
- час проведення — у період з 8:00 до 20:00;
- контроль — побачення проводяться під наглядом адміністрації місця попереднього ув'язнення.

Особливі вимоги стосуються деяких категорій осіб:

- іноземці та особи без громадянства, які відповідно до статті 36 Віденської конвенції про консульські зносини (1963) та статті 12 Закону «Про попереднє ув'язнення» мають право на зустрічі з консульськими представниками своїх країн або з представниками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (для шукачів притулку);
- представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста (МКЧХ). Згідно зі статтею 126 Женевської конвенції про захист жертв війни, особи під захистом цих конвенцій, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення, мають право на побачення з представниками організацій, що проводять гуманітарну діяльність, зокрема з представниками Міжнародного Комітету Червоного Хреста. Відповідно адміністрація місць попереднього ув'язнення має обов'язок надати представникам МКЧХ безперешкодний доступ до взятих під варту у вільний від слідчих дій та судових засідань час. Такі дії слід виконувати за умови повідомлення слідчого або суду, які здійснюють кримінальне провадження.

Зазначена практика необхідна для забезпечення умов утримання осіб у місцях попереднього ув'язнення відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини та основоположних свобод, що дозволяє моніторити умови утримання, надавати гуманітарну допомогу та загалом захищати інтереси осіб, які перебувають під захистом Женевських конвенцій.

Відповідно до статті 6 ЄКПЛ, статті 13 Закону України «Про попереднє ув'язнення», статті 42 КПК України особи, взяті під варту мають гарантоване право на відвідування захисником у кримінальному провадженні, представником, який представляє особу під час розгляду справ про адміністративні правопорушення, адміністративних, цивільних, господарських справ у суді, а також якщо йдеться про неповнолітнього, який перебуває під вартою, то: законним представником; юристом, фахівцем у галузі права, який представляє особу в ЄСПЛ; захисником, який представляє особу в Міжнародному кримінальному суді.

¹⁰ Пункт 37 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (Правила Нельсона Манделі): «В'язням треба давати можливість спілкуватися через регулярні проміжки часу і під належним наглядом з їхніми сім'ями або друзями, що мають бездоганну репутацію, як шляхом листування, так і безпосередньо, в ході відвідин».

¹¹ Пункт 24.2 Європейських пенітенціарних правил: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text

У контексті цього дослідження терміни «правова допомога» та «правнича допомога» використовуються як синоніми, хоча в українському законодавстві термін «правова допомога» замінено на «правнича допомога» згідно зі змінами до Конституції України в частині правосуддя (ст. ст. 29, 59, 131-2) від 02.06.2016 року¹², а згодом — згідно із Законом № 3022-IX від 10.04.2023 р.¹³.

Умови надання такої правничої допомоги:

- побачення із захисниками не обмежуються за часом чи кількістю;
- конфіденційність таких зустрічей забезпечують відповідно до міжнародних стандартів¹⁴;
- аудіофіксація під час консультацій заборонена, але дозволяється вести відкриту відеофіксацію без записування змісту документів.

Окремо людям, взятим під варту, гарантується право на побачення зі священнослужителями для задоволення релігійних потреб. Священнослужителі повинні мати підтвердження своїх повноважень, надане релігійною організацією. Адміністрація установи зобов'язана сприяти конфіденційності таких зустрічей.

Відповідність умов тримання під вартою європейським стандартам станом на жовтень 2023 року відображена у доповіді ЄКЗК¹⁵. Це був перший візит ЄКЗК в Україну з початку повномасштабної військової агресії Російської Федерації у лютому 2022 року. Доповідь була опублікована у квітні 2024 року. Відповідь Уряду України щодо порушених у Доповіді питань була опублікована у грудні 2024 року¹⁶.

1.4. ЗАЛУЧЕННЯ ДО ПРАЦІ ОСІБ, ВЗЯТИХ ПІД ВАРТУ

Це питання регламентується відповідно до статті 16 профільного закону¹⁷. Відтак, взяті під варту особи можуть залучатися до роботи лише за певних умов: у межах території місця попереднього ув'язнення, на засадах добровільності і з дозволу слідчого або суду, що здійснюють кримінальне провадження.

При цьому оплата праці відбувається згідно з тарифними ставками (окладами), що діють у народному господарстві, а також із заробітку відраховується частина коштів за виконавчими документами відповідно до Закону України «Про виконавче провадження». Прибуток, отриманий від використання праці ув'язнених, не підлягає оподаткуванню і використовується для упорядкування місця попереднього ув'язнення та поліпшення умов утримання під вартою.

Винятком щодо праці без оплати може бути лише робота, яка стосується забезпечення належних санітарно-побутових умов і впорядкування місця попереднього ув'язнення. Таку роботу затримані можуть виконувати у вільний від проведення слідчих дій час і не більше двох годин на добу.

12 Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 року № 1401-VIII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text>

13 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги: Закон України від 10.04.2023 № 3022-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3022-20#n316>

14 Пункт 93 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями (Правила Нельсона Манделі): «З метою свого захисту в'язні, які перебувають під слідством, повинні мати право звертатися там, де це можливо, до безоплатної юридичної консультації, приймати в ув'язненні юридичного радника (адвоката), який взяв на себе їх захист, підготовлювати і передавати йому конфіденційні інструкції. З цією метою на їхню вимогу треба надавати в їхнє розпорядження письмове приладдя. Побачення в'язня з його юридичним радником повинні відбуватися на очах, але за межами слуху міліцейських або в'язничних органів»: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text

15 Council of Europe anti-torture Committee (CPT) publishes report on Ukraine (European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 26.04.2024): www.coe.int/ru/web/cpt/-/council-of-europe-anti-torture-committee-cpt-publishes-report-on-its-visit-to-ukraine

16 Council of Europe anti-torture Committee (CPT) publishes the response of the Ukrainian authorities to the report on the 2023 visit (European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 04.12.2024): <https://www.coe.int/ru/web/cpt/-/council-of-europe-anti-torture-committee-cpt-publishes-the-response-of-the-ukrainian-authorities-to-the-report-on-the-2023-visit>

17 Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>

1.5. ЗАХОДИ СТЯГНЕННЯ

Заходи стягнення, які можуть бути застосовані до осіб, взятих під варту, регулюються статтею 15 Закону України «Про попереднє ув'язнення». Основна мета цих заходів — забезпечувати дотримання режиму у місцях попереднього ув'язнення, але при цьому вони мають відповідати принципам гуманності та не порушувати прав людини, зокрема, не завдавати фізичних або моральних страждань, не принижувати гідності людини.

Адміністрація місць попереднього ув'язнення може застосовувати до осіб, взятих під варту, які порушують вимоги режиму, такі заходи:

- заходи виховного характеру — попередження або догана, що мають запобігати подальшим порушенням;
- дисциплінарний захід — позачергове залучення до прибирання приміщення;
- поміщення до карцеру злісних порушників режиму: воно відбувається на підставі мотивованої постанови начальника місця попереднього ув'язнення¹⁸.

Строки накладення заходів стягнення також чітко регламентовані законодавством — стягнення може бути накладено у строк не більше десяти діб з моменту виявлення проступку; якщо у зв'язку з проступком проводилась перевірка, стягнення накладається у строк до десяти діб з дня завершення перевірки, але не пізніше шести місяців з моменту вчинення проступку.

Виконання накладеного стягнення має відбутися негайно або не пізніше одного місяця з дня його винесення, а строк перебування у карцері становить до десяти діб для дорослих і до п'яти діб для неповнолітніх.

1.6. ОРГАНИ, ЯКІ МАЮТЬ ПРАВО ПРИЙМАТИ ОФІЦІЙНІ СКАРГИ, І ЇХНЯ ЕФЕКТИВНІСТЬ (У КОНТЕКСТІ СТАТТІ 13 ЄКПЛ)

Система захисту прав людини включає кілька ключових органів, які відповідають за розгляд офіційних скарг відповідно до внутрішнього законодавства та міжнародних зобов'язань України.

Органи, що мають право приймати скарги:

- слідчий суддя — основний суб'єкт для розгляду скарг щодо порушення процесуальних прав ув'язнених. Саме судовий контроль над рішеннями, діями або бездіяльністю, які мають правові наслідки щодо особи, яка перебуває під вартою, є найбільш ефективним засобом захисту порушеного права або засобом, що виконує превентивний захист конвенційного права, яке може бути порушене. Важливим елементом оцінки ефективності доступного засобу захисту для особи, яка перебуває під вартою, є дотримання такого стандарту: ув'язнені повинні мати можливість скористатися засобами правового захисту, не боячись, що понесуть за це покарання чи негативні наслідки¹⁹;
- прокурори. Прокуратура й далі виконує відповідно до перехідних положень Конституції України функцію нагляду за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, — до набрання чинності законом про створення подвійної системи

¹⁸ Окремі категорії затриманих не можуть бути поміщені до карцеру, наприклад, вагітні жінки та жінки, які мають при собі дітей.

¹⁹ Нешков та інші проти Болгарії, № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 та 9717/13, рішення від 27 січня 2015 року § 191: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-150771>

регулярних пенітенціарних інспекцій. На практиці цей спосіб неефективний, але прокуратура не хоче втрачати функцію прокурорського нагляду за пенітенціарними установами і віддавати ці повноваження Міністерству юстиції;

- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини здійснює загальний контроль за дотриманням прав людини, має доступ до місць несвободи в рамках реалізації Національного превентивного механізму та проводить моніторинг умов утримання в усіх місцях несвободи, а також розглядає скарги у разі порушення прав людини. Проте, Уповноважений самостійно не притягає до відповідальності, а лише ініціює питання щодо такого притягнення перед відповідними органами, тому ефективність інструментів обмежується необхідністю отримати відповідне рішення суду;
- адміністративний суд розглядає позови щодо діяльності або бездіяльності органів влади, включно зі скаргами на дії у сфері пенітенціарної системи. Цей орган є важливим інструментом для забезпечення підзвітності органів влади, однак говорити про його ефективність можна за умови дотримання строків розгляду та забезпечення реальних засобів компенсації;
- Конституційний Суд України розглядає конституційні скарги щодо відповідності національного законодавства Конституції України. Ефективність цього засобу обмежена жорсткими процесуальними фільтрами. ЄСПЛ визнає цей механізм корисним лише в питаннях загальної політики, але не завжди дієвим для індивідуальних справ²⁰;
- Комісія з розгляду скарг на неналежні умови тримання у місцях попереднього ув'язнення та в установах виконання покарань (відповідно до Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання», який набув чинності 1 січня 2025 року²¹).

Хоча створення Комісії з розгляду скарг на неналежні умови тримання слід розглядати як позитивну ініціативу щодо запровадження додаткових органів контролю, однак нормативне врегулювання роботи цієї Комісії та подальшого механізму звернення до слідчого судді не повною мірою відповідає практиці ЄСПЛ. Тому слід звернути увагу на численні колізії і недосконалість запропонованого механізму.

1. *Щодо слідчих суддів та підсудності щодо вирішення спорів.* У вказаному вище Законі зазначено, що «засуджений у разі незгоди з рішенням Комісії з розгляду скарг на неналежні умови тримання в установах для попереднього ув'язнення та установах виконання покарань має право оскаржити таке рішення до суду в порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом України». Зокрема, відповідно до нових норм, фактично слідчий суддя перетворюється на «слідчого і пенітенціарного суддю», від чого слідчі судді, які і так мають високе навантаження, отримують ще більше навантаження, а тому існують обґрунтовані побоювання, що фактично це призведе до формального розгляду звернень щодо порушення прав ув'язнених та фактичного саботування дотримання їхніх прав. На практиці може скластись така ситуація, що слідчі судді перевірятимуть лише законність затримання та подальшого тримання під вартою, а також вказувати, що до сфери їх повноважень не входить вимірювання метражу у камерах та перевірка туалетів у слідчих ізоляторах. При цьому варто зазначити, що наразі ні до ст. 303, ні до інших статей КПК України не внесено відповідних змін щодо можливостей оскаржити рішення Комісії з розгляду скарг на неналежні умови тримання. Отже, ця норма закону взагалі залишається не реалізованою, і оскаржити рішення Комісії видається неможливим.
2. *Щодо відсутності механізму скорочення строку.* У Законі вказано, що до заходів відшкодування за неналежні умови тримання засудженого належить «...скорочення строку, з якого може бути застосовано умовно-дострокове звільнення, заміна призначеного судом

20 Мендрей проти Угорщини, № 54927/15, рішення від 19 червня 2018 року: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-184612>

21 Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання: Закон України № 4093-IX від 21.11.2024: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4093-20#Text>

покарання більш м'яким або зняття судимості». Однак при цьому механізм скорочення строку, з якого може бути застосовано умовно-дострокове звільнення, заміна призначеного судом покарання більш м'яким або зняття судимості, має почати діяти після внесення змін до КК України, чого не зроблено. Тож по суті Комісії мають значно обмежені можливості реагування на випадки неналежних умов, і їхня діяльність залишається радше формальністю, ніж реальним механізмом реагування на випадки неналежного тримання²².

3. *Щодо повноваження перевіряти додержання законодавства.* У Законі зазначено, що члени Комісії можуть «перевіряти додержання законодавства». Однак ця формула не відповідає місії та мандату Комісії — «встановлювати факт та/або строк тримання в неналежних умовах осіб, взятих під варту, і засуджених в установах для попереднього ув'язнення та установах виконання покарань».

Додатковим органом у цій системі мала би стати пенітенціарна інспекція Міністерства юстиції України. Після внесення змін до Конституції у 2016 році щодо ліквідації прокурорського нагляду Робоча група при підкомітеті з питань реформування пенітенціарної системи та пробації Комітету Верховної Ради України розпочала розробляти законопроект «Про подвійну систему регулярних пенітенціарних інспекцій» (№ 5884)²³, і у 2021 році його було подано Кабінетом Міністрів до Верховної Ради. Хоча законопроект можна назвати позитивним кроком у реформі пенітенціарної системи, попри певні застереження з боку експертної спільноти, однак через понад чотири роки після подання до Верховної Ради він досі не ухвалений, а інспекції — не створені.

1.7. ЕФЕКТИВНІСТЬ РОЗГЛЯДУ СКАРГ У КОНТЕКСТІ СТАТТІ 13 ЄКПЛ

Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ, мета статті 13 Конвенції полягає в тому, щоб забезпечити засоби, за допомогою яких особи можуть отримати захист на національному рівні у разі порушення їхніх конвенційних прав до того, як їм доведеться запустити міжнародний механізм подання скарги до Суду²⁴.

Тож неповна перевірка існування та функціонування національних засобів правового захисту послабила б і зробила ілюзорними гарантії статті 13, тоді як Конвенція покликана гарантувати не теоретичні чи ілюзорні, а практичні й ефективні права²⁵. Власне, Суд у рішенні «Кудла проти Польщі» фактично вказав, що дотримання положень статті 13 важливе для існування нормальної системи захисту порушених прав будь-яких людей (зокрема й тих, хто перебуває у місцях несвободи), оскільки якщо не буде ефективного захисту порушеного права, передбаченого Конвенцією, сама система такого захисту може виявитись нестійкою та потребуватиме суттєвих змін. На думку ЄСПЛ, якщо стаття 13 не буде повністю застосована, особи будуть змушені систематично звертатися до Суду зі скаргами, які в іншому випадку повинні були б розглядати передусім у рамках національної правової системи, — і загалом, ефективне функціонування системи захисту прав людини, встановлене Конвенцією (як на національному, так і на міжнародному рівні), може бути послаблене²⁶.

22 Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» і розділу 24 «Юстиція, свобода та безпека» Звіту Європейської комісії щодо прогресу України в межах Пакета розширення Європейського Союзу у 2024 році, с. 438: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/10/shadow-report-2025-ua-2.pdf>

23 Проект Закону про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій № 5884 від 02.09.2021: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/27607>

24 Кудла проти Польщі [ВП], № 30210/96, рішення від 26 жовтня 2000 року § 152: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58920>

25 Скордіно проти Італії (№ 1) [ВП], 36813/97, рішення від 29 березня 2006 року § 192: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925>

26 Кудла проти Польщі [ВП], № 30210/96, рішення від 26 жовтня 2000 року § 155: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-58920>

Станом на 2024 рік на розгляді ЄСПЛ перебуває понад вісім тисяч заяв проти України, і здебільшого ці заяви стосуються осіб, які перебувають у місцях несвободи²⁷. Головна причина — відсутність органу, куди можна ефективно подати скаргу, зокрема, щодо умов утримання.

Суд визнає два типи ефективних засобів правового захисту — превентивні та компенсаційні засоби. З 1 січня 2025 року вступив у дію Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання» (№ 4093-IX), а також розроблено План відповідних заходів щодо приведення у відповідність до цього Закону нормативних актів Кабінету Міністрів України та інших органів центральної виконавчої влади. Однак, як вказувалося вище, ефективність діяльності цих механізмів наразі залишається сумнівною через законодавчу невизначеність термінології нормативного акту і цілої низки ризиків, які він несе.

Після вступу в силу протоколу 15 до Конвенції²⁸ в 2017 році стало очевидно, що фактично механізм подання скарг до ЄСПЛ — це допоміжний захід до національних систем захисту прав людини, яка, по суті, має виступати як основний механізм захисту. При цьому головне завдання ЄСПЛ — не поновити справедливість або бути судом четвертої інстанції, а лише бути судом, що встановлює факт або відсутність факту порушення прав та свобод людини, що закріплені в Конвенції. Саме на національні засоби правового захисту має лягати основний тягар щодо розгляду скарг, і такий розгляд має бути не формальним, а відповідати вимогам ефективності та своєчасності, а також безсторонності та всеохоплюваності розгляду.

Допоміжний характер ЄСПЛ сформульований у статті 13, § 1 статті 35 Конвенції та у практиці ЄСПЛ²⁹. При цьому засоби захисту порушеного права можуть бути не тільки очевидними (наприклад, можливість розгляду скарг особи, яка перебуває у місцях несвободи, на порушення її процесуальних прав у рамках слідчих дій, або на порушення базових вимог до справедливості судового процесу), а й існувати в різних формах і видах.

1. Конституційний засіб правового захисту для оскарження дійсності закону, що безпосередньо стосується людини³⁰. Такий засіб захисту використовують, щоб поставити під питання невідповідність Конституції певних норм, що зачіпають права та інтереси людей, які перебувають у місцях несвободи.

Говорячи про українські реалії, варто відзначити, що конституційні процесуальні фільтри доволі жорсткі, їх складно подолати. Серед відомих рішень, винесених Конституційним Судом України щодо питань, які певним чином стосуються прав осіб у місцях несвободи, можна виділити такі:

- щодо можливості залучати до надання правничої допомоги не тільки тих осіб, хто має право на зайняття адвокатською діяльністю, однак це суперечить вимогам профільного закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»³¹;

27 Микола Гнатівський, суддя ЄСПЛ від України: Щомісяця Україна винна людям за рішеннями суду від 100 до 200 тисяч євро (Укрінформ, 30.05.2024): <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3869488-mikola-gnatovskij-sudda-espl-vid-ukraini.html>

28 Протокол № 15 про внесення змін до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (Протокол ратифіковано Законом № 2156-VIII від 05.10.2017): https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-13#Text

29 Кокчіарелла проти Італії [ВП], № 64886/01, рішення від 29 березня 2006 § 38: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-72929&filename=001-72929.pdf&TID=ihgdqbxnfi>; Скордіно проти Італії (№ 1) [ВП], № 36813/97 рішення від 29 березня 2006 § 140: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-72925>

30 Мендрей проти Угорщини, № 54927/15, рішення від 19 червня 2018 року: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-184612>

31 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова Геннадія Івановича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України, статті 44 Кримінально-процесуального кодексу України, статей 268, 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про право вільного вибору захисника) від 16 листопада 2000 року № 13-пн/2000: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00#Text>

- щодо відповідності Конституції України (конституційності) ч. 6 ст. 615 КПК України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою)³².
2. Цивільний позов про відшкодування збитків у зв'язку з порушенням права на захист репутації³³ та порушенням інших особистих прав і законних інтересів особи. Такий засіб майже не застосовується тими, хто перебуває під вартою, оскільки цивільна доктрина репутації в Україні — тільки на етапі розвитку. Захист репутації особи, яка перебуває під вартою, — концепт, який надто складно реалізувати в умовах цивільного процесу. Потерпілі також не користуються цим засобом захисту порушеного права на практиці, адже суми, що можуть навіть теоретично присуджуватися, занадто малі. При цьому процес вимагає високого ступеню залученості та може тривати достатньо довго. Також в Україні склалась практика, коли судді постійно наголошують на тому, що «відшкодування моральної шкоди не може бути формою отримання прибутку», а тому фактично знищують саму ідею справедливого відшкодування.
 3. Превентивний і компенсаційний засоби правового захисту для оскарження умов тримання під вартою³⁴. Тут важливо зазначити, що якщо людина була ув'язнена за умов, що порушують або можуть порушувати статтю 3 ЄКПЛ, найкраща можлива форма відшкодування — негайне припинення порушення права не піддаватися нелюдському та такому, що принижує гідність, поводженню. Цей засіб повинен забезпечувати швидкий і старанний розгляд скарг ув'язнених незалежним органом або судом, уповноваженим виносити рішення про вжиття заходів³⁵. Наприклад, щоб превентивний засіб правового захисту щодо умов тримання під вартою перед адміністративним органом був ефективним, цей орган повинен:
 - бути незалежним від органів, відповідальних за пенітенціарну систему;
 - забезпечувати ефективну участь ув'язнених у розгляді їхніх скарг;
 - мати у своєму розпорядженні широкий спектр правових інструментів для усунення проблем, які лежать в основі цих скарг;
 - бути здатним видавати обов'язкові рішення, які підлягають виконанню³⁶;
 - бути здатним забезпечити допомогу в розумно короткі строки³⁷.
 4. Апеляція з питань права, щоб оскаржити суму компенсації, виплаченої за моральну шкоду відповідно до «Закону Пінто»³⁸. Українське законодавство передбачає як розгляд цивільного позову в рамках кримінального процесу, так і подання окремого цивільного позову. Згідно з ч. 1 ст. 128 КПК України, особа, якій кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням завдано майнової та/або моральної шкоди, має право під час кримінального провадження до початку судового розгляду пред'явити цивільний позов до підозрюваного, обвинуваченого або до фізичної чи юридичної особи, яка за законом несе цивільну відповідальність за шкоду, завдану діяннями підозрюваного, обвинуваченого або неосудної особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння. Форма та зміст такої позовної заяви повинні відповідати вимогам, встановленим до позовів, які пред'являються у порядку цивільного судочинства. Позивач має долучити документи, що підтверджують його особу, та документи, що підтверджують факт понесення ним шкоди та збитків, зокрема витрат на лікування, купівлю ліків, засобів протезування, найму осіб для догляду за хворим тощо.

32 Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Оніщенко Руслана Ілліча, Гаврилюка Дмитра Михайловича щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини шостої статті 615 Кримінального процесуального кодексу України (справа про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою) від 18 липня 2024 року № 8-р(II)/2024, Справа № 3-88/2022(205/22, 114/24): <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text>

33 Сайгілі проти Туреччини, № 42914/16, рішення від 11 липня 2017 року: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177130>

34 Атанасов і Апостолов проти Болгарії, № 65540/16 та № 22368/17, рішення від 27 червня 2017 року: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-175974>

35 Анан'єв та інші проти Росії, № 42525/07 та № 60800/08, рішення від 10 січня 2012 року §§ 214 і 219: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108465>

36 Нешков та інші проти Болгарії, № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 та 9717/13, рішення від 27 січня 2015 року §§ 182–183 і 282–283: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-150771>

37 Торреджанні та інші проти Італії, № 43517/09, 46882/09, 55400/09, 57875/09, 61535/09, 35315/10 та 37818/10, рішення від 08 січня 2013 року § 97: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115860>

38 Ді Санте проти Італії, № 56079/00, рішення від 24 червня 2004 року.

Утім, якщо особа не пред'явила цивільного позову в кримінальному провадженні, або якщо пред'явлений нею позов у рамках кримінального процесу залишено без розгляду, вона може пред'явити його в порядку цивільного судочинства відповідно до норм Глави 9 «Відшкодування (компенсація) шкоди у кримінальному провадженні, цивільний позов» КПК України, статей 22, 23, 1167, 1195 Цивільного кодексу України.

5. Звернення до прокуратури або до Омбудсмана. Скарга до прокурора, яка не надає особі, яка її використовує, особистого права на здійснення державою наглядових повноважень, і скарга до Омбудсмана, який не може виносити обов'язкових до виконання рішень, не можуть вважатися ефективними засобами правового захисту³⁹. При цьому, згідно з практикою ЄСПЛ, скарга до судді щодо виконання вироку або до адміністративного суду — ефективний засіб правового захисту⁴⁰.
6. Звернення до суду для оскарження заборони користуватись тими самими правами, що і особи, які не перебувають під вартою. Наприклад, предметом розгляду може стати оскарження відмови на дозвіл взяти шлюб для особи, яка перебуває під вартою. У одній зі справ ЄСПЛ встановив, що відсутність будь-якої процедури, за допомогою якої ув'язнений міг би ефективно оскаржити рішення про відмову йому чи їй у праві одружитися у в'язниці, призвело до порушення статті 13 з огляду на статтю 12⁴¹. Також Суд встановив порушення статті 13 з огляду на статтю 12 щодо відсутності належного відшкодування за відмову дозволити ув'язненому одружитися у в'язниці: процедура оскарження в суді пенітенціарної установи тривала майже п'ять місяців, і жодного рішення щодо апеляції не було винесено до того моменту, коли в'язнична влада змінила своє початкове рішення, тобто запізниле надання дозволу на шлюб також не може становити відшкодування, яке вимагається 13 статтею⁴².

1.8. ВПЛИВ РІШЕНЬ, УХВАЛЕНИХ ЄСПЛ У СПРАВАХ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ УМОВ УТРИМАННЯ В УСТАНОВАХ, ВПЛИВ НА СИСТЕМУ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ/ДОСТУПУ ДО ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Рішення ЄСПЛ у справах, пов'язаних із неналежними умовами тримання під вартою, мали значний вплив на реформування законодавства України, спрямованого на забезпечення прав осіб, позбавлених волі. Зокрема, це стосується пілотного рішення у справі «Сукачов проти України», де ЄСПЛ наголосив на необхідності запровадження ефективних превентивних і компенсаційних засобів правового захисту⁴³.

21 листопада 2024 року Верховна Рада України ухвалила Закон про внесення змін до деяких законодавчих актів (реєстр. № 5652⁴⁴), поданий КМУ 11 червня 2021 року. Його метою є приведення українського законодавства у відповідність до вимог ЄКПЛ, зокрема рекомендацій ЄСПЛ, ЄКЗК та Комітету міністрів Ради Європи.

39. Анан'єв та інші проти Росії, № 42525/07 та №60800/08, рішення від 10 січня 2012 року §§ 102–106: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108465>

40. Стелла та інші проти Італії, № 49169/09, рішення від 16 вересня 2014 року §§ 46–55: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-146873>; Атанасов і Апостолов проти Болгарії, № 65540/16 та № 22368/17, рішення від 27 червня 2017 року: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-175974>

41. Фрасик проти Польщі, № 22933/02, рішення від 5 січня 2010 року § 104: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-96453&filename=CASE%20OF%20FRASIK%20v.%20POLAND.docx&logEvent=False>

42. Яремовіч проти Польщі, № 24023/03, рішення від 5 січня 2010 року §§ 70–71: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-96455&filename=CASE%20OF%20JAREMOWICZ%20v.%20POLAND.docx&logEvent=False>

43. Сукачов проти України, № 14057/17, рішення від 30 січня 2020 року §§ 153–160. <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-200448>

44. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання № 5652 від 11.06.2021 року: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/26994>

Закон вносить зміни до статті 107 КВК України, статті 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення», а також запроваджує нові статті 115-1 КВК і 11-1 Закону «Про попереднє ув'язнення».

Превентивні заходи (ст. 115-1 КВК України):

- переведення до іншого жилого приміщення (камери) з належними умовами;
- переведення до іншої установи виконання покарань;
- усунення причин неналежних умов (зменшення наповненості камер, ремонт, дезінфекція тощо);
- інші заходи, необхідні для припинення неналежних умов.

Компенсаційні заходи (ст. 115-1 КВК України):

- скорочення строку, після якого може бути застосоване умовно-дострокове звільнення, або заміна покарання на більш м'яке;
- звільнення від відшкодування витрат на тримання за час перебування в неналежних умовах.

Для осіб, взятих під варту, передбачені аналогічні заходи, згідно з профільним законом⁴⁵. Контролюватимуть дотримання належних умов тримання комісії з розгляду скарг. У разі незгоди з рішенням комісії людина або її родичі можуть звернутися до суду.

Закон передбачає лише загальне право звертатися до комісій або суду, але не містить прямої згадки про забезпечення безоплатної правничої допомоги для цих звернень. У таких випадках застосовуються бланкетні норми щодо можливості звернення до системи безоплатної правничої допомоги. Однак фактичний механізм реалізації цього права та якість надання допомоги залишаються проблемними.

У контексті превентивних заходів правнича допомога може полягати як у підтримці окремих осіб, так і у впровадженні системних змін для вирішення масових порушень прав ув'язнених⁴⁶. При цьому компенсаційні засоби мають забезпечувати можливість звернення до суду за відшкодуванням, суми якого повинні бути пропорційними до компенсацій, визначених ЄСПЛ у подібних справах⁴⁷.

45 Стаття 11-1 Закону України «Про попереднє ув'язнення»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12>

46 Анан'єв та інші проти Росії, № 42525/07 та № 60800/08, рішення від 10 січня 2012 року § 219; <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108465>; Нешков та інші проти Болгарії, № 36925/10, 21487/12, 72893/12, 73196/12, 77718/12 та 9717/13, рішення від 27 січня 2015 року §§ 189: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-150771>

47 Анан'єв та інші проти Росії, № 42525/07 та № 60800/08, рішення від 10 січня 2012 року § 219: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-108465>

Розділ 2.

Правова підтримка осіб, які тримаються під вартою

2.1. НОРМАТИВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ НАДАВАТИ ПРАВОВУ ІНФОРМАЦІЮ В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ

Зобов'язання надавати правову інформацію в Україні виникло у контексті розвитку правової системи, що базується на принципах доступності правосуддя та захисту прав людини. Законодавство про безоплатну правничу допомогу (включно з питаннями правової інформації) регулюється Конституцією України, зокрема ст. 59 щодо права кожного на професійну правничу допомогу, профільним Законом «Про безоплатну правничу допомогу», іншими законами та нормативно-правовими актами.

Профільний закон був ухвалений у 2011 році, і він містить визначення основних понять, перелік суб'єктів надання правничих послуг, перелік суб'єктів, які мають право на безоплатну правничу допомогу тощо. Зокрема, існує первинна та вторинна правнича допомога. Своєю чергою, первинна правнича допомога включає: надання правової інформації; надання консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правничої допомоги та медіації. Безоплатна вторинна правнича допомога включає такі види правничих послуг: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру.

Повільно, але відбувається впровадження нових механізмів, спрямованих на підвищення ефективності доступу до правової інформації. Наприклад, зобов'язання адміністрацій установ поширювати електронні довідники та розширення доступу до онлайн-ресурсів правової допомоги тощо.

Серед основних нормативних документів, які регулюють зобов'язання надавати правову інформацію в пенітенціарних установах, можна виділити такі:

- Закон України «Про попереднє ув'язнення»:
 - визначає право осіб, взятих під варту, на отримання друкованих роз'яснень основних прав, визначених Конституцією України та іншими законами;
 - зобов'язує адміністрацію місць попереднього ув'язнення забезпечити доступ до текстів ключових нормативно-правових актів, таких як Конституція України, Кримінальний та Кримінальний процесуальний кодекси, а також міжнародних документів, наприклад, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод⁴⁸;

48 Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>

- Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань:
 - передбачають обов'язок установ забезпечити бібліотеки нормативно-правовими документами, серед яких Кодекси, профільні Закони (наприклад, Закони України «Про прокуратуру», «Про Національну поліцію», «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» тощо), а також міжнародні стандарти, такі як Мінімальні стандартні правила ООН поводження із в'язнями («Правила Нельсона Манделі») та Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила. Тексти зазначених документів за дорученням начальника установи виконання покарань повинні систематично, але не рідше одного разу на рік, перевірятися та оновлюватися для забезпечення їхньої актуальності⁴⁹;
- Правила внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України:
 - вимагають розміщення в усіх приміщеннях, де перебувають ув'язнені і засуджені, наочної інформації із зазначенням номерів телефонів «гарячих ліній», поштових та електронних адрес Міністерства юстиції України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Європейського суду з прав людини, Державного бюро розслідувань, Офісу Генерального прокурора, обласної і окружної прокуратур, Департаменту, міжрегіонального управління, а також регіонального центру з надання безоплатної правничої допомоги⁵⁰;
- Порядок тримання військовослужбовців під вартою передбачає:
 - забезпечення військовослужбовців пам'ятками із правовою інформацією, які мають бути доступними як у текстовій, так і в наочній формі (на інформаційних стендах) — про права, обов'язки, заборони та обмеження засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців. Пам'ятка постійно зберігається у засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців⁵¹. Крім того, в пам'ятці зазначено номери системи надання безоплатної правничої допомоги, «гарячі лінії» Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, відповідної прокуратури та Державного бюро розслідувань⁵²;
 - розміщення у коридорі гауптвахти інформаційного стенда із зазначенням прав, обов'язків, заборон і обмежень засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців, а також єдиного телефонного номера системи надання безоплатної правничої допомоги, телефонних номерів гарячих ліній Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та відповідної прокуратури і Державного бюро розслідувань⁵³.

Система безоплатної правничої допомоги починає працювати з моменту затримання людини або обрання до неї такого запобіжного заходу як тримання під вартою і повідомлення про це Центру з надання безоплатної правничої допомоги. Надання правової інформації особам, яких затримано або які тримають під вартою, відбувається під час зустрічі з адвокатом, визначеним Центром з надання безоплатної правничої допомоги.

В Україні склалася стійка практика: адвокат, який веде кримінальну справу, також надає юридичні консультації і правову інформацію з будь-якого питання, пов'язаного з правами свого клієнта.

49 Про затвердження стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі: Наказ Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0337-14#Text>

50 Також за заявою засуджених перелік може бути доповнений адміністрацією СІЗО. Пункт 14 глави 2 розділу II Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України: Наказ Міністерства юстиції України від 14.06.2019 № 1769/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0633-19#Text>

51 Пункт 1 розділу III Порядку тримання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців: Наказ Міністерства оборони України від 03.11.2020 № 394: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0038-21#n2>

52 Пункт 1 розділу IV Порядку тримання засуджених, узятих під варту, заарештованих та затриманих військовослужбовців: Наказ Міністерства оборони України від 03.11.2020 № 394: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0038-21#n2>

53 Там само.

Зміст і обсяг зобов'язання щодо надання правової інформації не мають законодавчої деталізації. Відсутнє розмежування між наданням інформації щодо повсякденного життя в місцях позбавлення волі, особливостями здійснення захисту в кримінальному провадженні, порядком подання скарги на дії чи бездіяльність органів досудового розслідування або неналежні умови утримання під вартою.

2.2. СУБ'ЄКТИ, ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: ЇХНІЙ СТАТУС І ДЖЕРЕЛА БЮДЖЕТІВ ФІНАНСУВАННЯ

Надання правової інформації в місцях позбавлення волі є одним із видів послуг у рамках первинної правничої допомоги. Серед суб'єктів можна виділити, зокрема:

- органи виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування;
- центри з надання безоплатної правничої допомоги; спеціалізовані установи з надання безоплатної первинної правничої допомоги, утворені органами місцевого самоврядування з урахуванням потреб територіальної громади.

Однак, на практиці ні органи виконавчої влади, ні органи місцевого самоврядування не мають практичних та ефективних механізмів надання правничої допомоги та поширення правової інформації.

Відповідно до законодавства України, основною державною структурою, яка відповідає за забезпечення доступу до правової інформації в місцях позбавлення волі, є Міністерство юстиції України. Це міністерство керує діяльністю ДКВС та інших підрозділів, які безпосередньо організовують та підтримують доступ до правової інформації.

Відповідно до законодавства України, суб'єкти, відповідальні за забезпечення доступу до правової інформації, є державними установами та організаціями:

- Міністерство юстиції України повністю фінансується з Державного бюджету України, відповідно контролює та надає технічне й методичне забезпечення установ виконання покарань і слідчих ізоляторів;
- адміністрація установ позбавлення волі підпорядкована Міністерству юстиції, вона також фінансується коштом Державного бюджету, включно з видатками на оновлення книжкових фондів, технічного обладнання та забезпечення доступу до інтернету.

Адміністрація кожного конкретного місця позбавлення волі є основним суб'єктом, який забезпечує доступ засуджених та осіб, взятих під варту до правової інформації за допомогою оновлення книжкового фонду бібліотек, доступу до веб-ресурсів, забезпечення необхідної технічної інфраструктури для використання планшетів та комп'ютерів.

Також стаття 110 КВК України визначає відповідальність адміністрацій установ виконання покарань за забезпечення доступу ув'язнених до правової допомоги, конфіденційних юридичних консультацій (що може включати й надання правової інформації) із захисником, адвокатом, юристом, фахівцем у галузі права, який представляє особу в ЄСПЛ, та захисником, який представляє особу в Міжнародному кримінальному суді.

Що стосується етичних рамок, то відповідно до Правил етичної поведінки працівників системи надання безоплатної правової допомоги, основною вимогою є зобов'язання неухильно дотримуватись

загальновизнаних етичних норм поведінки, бути ввічливими та доброзичливими, додержуватись високої культури спілкування (не допускати використання нецензурної лексики, підвищеної інтонації, зберігати самоконтроль та стриманість), шанобливо ставитись до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, не проявляти свавілля або байдужості до їхніх правомірних дій та вимог, уникати конфліктів, зокрема, з громадянами, включно з тими, хто перебуває в місцях несвободи⁵⁴.

Окрім того, працівникам системи надання безоплатної правничої допомоги забороняється розголошувати персональні дані фізичних осіб, інформацію з обмеженим доступом (службову, конфіденційну інформацію), режим до якої встановлено законами України «Про інформацію», «Про захист персональних даних» та «Про доступ до публічної інформації», що стала їм відома у зв'язку з виконанням посадових обов'язків⁵⁵.

Відповідно до законодавства України органи, відповідальні за забезпечення доступу до правової інформації в місцях позбавлення волі (установи виконання покарань, слідчі ізолятори) зобов'язані систематично та прозоро звітувати про свою діяльність у цьому напрямі. Міністерство юстиції України через свої регіональні управління має право перевіряти відповідність діяльності адміністрацій установ позбавлення волі законодавчим вимогам. Це включає перевірку оновлення книжкового фонду бібліотек, забезпечення доступу до необхідної правової інформації, а також правильність складання звітності.

2.3. ПРАКТИЧНІ МЕХАНІЗМИ НАДАННЯ ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ

Забезпечення доступу до правової інформації для засуджених та взятих під варту реалізується через кілька механізмів. Зокрема, у всіх установах виконання покарань та слідчих ізоляторах функціонують бібліотеки, які мають задовольняти читацький попит і забезпечувати доступ до необхідної правової інформації. Книжкові фонди включають тексти Конституції України, Кримінального та інших кодексів України, а також профільних законів та міжнародних актів. Книжкові фонди регулярно оновлюються відповідно до наказу начальника установи, але не рідше одного разу на рік. Також Міністерство юстиції України та його регіональні підрозділи систематично поповнюють ці фонди.

Відповідно до Порядку надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет⁵⁶, доступ до глобальної мережі забезпечується за допомогою спеціалізованих технічних пристроїв та планшетів. При цьому використовується програмне блокування SIM-карт та камер. Окрім того, адміністрація установ формує список сайтів відповідно до Переліку сайтів, доступ до яких дозволено згідно з наказом Міністерства юстиції України.

В такий перелік, зокрема, входять:

- офіційні сайти органів державної влади України, державних установ, офіційні сайти інших країн, їх посольств;
- сайти Європейського суду з прав людини та електронного комунікаційного сервісу Європейського суду з прав людини (eComms);
- офіційні сайти органів місцевого самоврядування;
- сайти зареєстрованих медіа;

54 Пункт 6 Правил етичної поведінки працівників системи надання безоплатної правової допомоги: Наказ Міністерства юстиції України від 29.03.2019 № 40: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040419-19#Text>

55 Пункт 17 Правил етичної поведінки працівників системи надання безоплатної правової допомоги: Наказ Міністерства юстиції України від 29.03.2019 № 40: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0040419-19#Text>

56 Про затвердження Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет: Наказ Міністерства юстиції України від 19.10.2017 № 3233/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1280-17#Text>

- сайти міжнародних організацій;
- сайти установ та організацій, що відносяться до сфери освіти та науки, зокрема сайти навчальних закладів;
- сайти установ та організацій, що відносяться до сфери культури та мистецтв;
- сайти закладів охорони здоров'я;
- сайти політичних, громадських та релігійних організацій;
- спортивні сайти;
- творчі сайти;
- довідкові сайти;
- юридичні сайти.

Адміністрація може розширити цей список за заявами засуджених або взятих під варту, за умови, що сайти не містять забороненого змісту (соціальні мережі, насильство, порнографія, пропаганда держави-агресора тощо).

2.4. ІНСТРУМЕНТИ ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Законодавство України та внутрішні інструкції передбачають такі інструменти для забезпечення доступу затриманих до правової інформації:

- книжкові фонди у бібліотеках установ позбавлення волі містять тексти нормативно-правових актів, основ законодавства України, переклади міжнародних правових документів, необхідних для розуміння прав і обов'язків ув'язнених тощо;
- доступ до інтернету в забезпечувальних технічних рішеннях передбачає планшети та комп'ютери з програмним блокуванням функціоналу SIM-карт та камер.

Згідно з відповіддю на запит про публічну інформацію, наданою Департаментом з питань виконання покарань Міністерства юстиції України Центру прав людини ZMINA⁵⁷, станом на 01 жовтня 2024 року у користуванні засуджених було 5659 власних планшетів, а також у камерах з поліпшеними умовами утримання⁵⁸ є 206 планшетних комп'ютерів, які перебувають на балансі СІЗО та установ виконання покарань.

2.5. ПРАВОВА ПІДТРИМКА ОСІБ, ЯКІ НЕ Є НОСІЯМИ МОВИ

Законодавство України передбачає правову підтримку для осіб, які не є носіями мови, забезпечує їм право на доступ до перекладача або іншого фахівця, який володіє мовою, зрозумілою для затриманого. Основою для реалізації цього права є стаття 29 Конституції України, яка гарантує право на захист, а також стаття 68 КПК України, що закріплює обов'язок органів досудового розслідування та суду надавати перекладача у разі необхідності.

Під час реалізації права на доступ до правничої допомоги не допускається застосування обмежень до людей за низкою ознак, серед іншого, і за мовною ознакою⁵⁹. Якщо затриманий не володіє державною мовою, то центр з надання безоплатної правничої допомоги залучає перекладача

⁵⁷ Відповідь Департаменту з питань виконання покарань Міністерства юстиції України № 12_0291 від 09.12.2024 року на інформаційний запит Центру прав людини ZMINA.

⁵⁸ Про затвердження Порядку облаштування камер з поліпшеними умовами тримання та надання особам, взятим під варту, у слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України платних послуг із забезпечення поліпшених умов тримання: Наказ № 3292/5 від 15 вересня 2023 року: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1641-23#Text>

⁵⁹ Стаття 4 Закону України «Про надання безоплатної правничої допомоги»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n84>

з мови, якою заявник може спілкуватися. Окрім того, всі документи, які є предметом розгляду, під час судового процесу мають бути перекладені.

Однак, згідно зі статтею 19 Закону «Про безоплатну правничу допомогу», йдеться про допомогу перекладача виключно в рамках надання вторинної правничої допомоги (представництво інтересів у судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; захист; складення документів процесуального характеру тощо) і зовсім не згадується про надання первинної, яка охоплює питання правової інформації, хоча в законодавстві й закріплено принцип недискримінації.

На практиці, правова підтримка осіб, які не володіють державною мовою, включає такі етапи.

1. Підтримка під час звернення за правничою допомогою:
 - забезпечення перекладача на першій зустрічі із адвокатом або представником системи безоплатної правничої допомоги;
 - надання пояснень затриманому щодо його прав та обов'язків у доступній для нього формі.
2. Підтримка після надання правничої допомоги:
 - переклад документів, які стосуються справи затриманого, включно з процесуальними документами, скаргами та іншими матеріалами;
 - забезпечення доступу до правової інформації через переклад інформаційних матеріалів, зокрема пам'яток, інструкцій та довідників.

2.6. ВИТРАТИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАДСИЛАННЯМ СКАРГ ДО СУДУ, СПЛАТОЮ СУДОВОГО ЗБОРУ

Важливим питанням у контексті надання правничої допомоги для ув'язнених є витрати, пов'язані з направленням скарг до суду, та обов'язки адміністрації СІЗО у цьому процесі. Аналіз цих аспектів дозволяє зрозуміти роль адміністрації у забезпеченні доступу до правосуддя та захисту прав ув'язнених.

Відповідно до статті 13 Закону України «Про попереднє ув'язнення», адміністрація СІЗО надсилає скарги, заяви та клопотання, які стосуються кримінального провадження, до відповідного суду не пізніше однієї доби з часу їх подання. Це необхідно для забезпечення розгляду справи у встановленому законом порядку. Такі скарги включають клопотання про зміну або скасування запобіжного заходу та інші питання, що потребують судового розгляду.

Інші заяви, скарги та клопотання, які не належать до кримінального провадження, також обов'язково повинні бути направлені відповідними службами адміністрації СІЗО впродовж трьох діб з часу їх подання. При цьому адміністрація забезпечує належне розв'язання адміністративних питань відповідно до положень закону та Правил внутрішнього розпорядку.

Законодавство також встановлює особливі умови для направлення кореспонденції до міжнародних організацій та відповідних уповноважених осіб. Наприклад, ув'язнені можуть надсилати скарги Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, до ЄСПЛ, Міжнародного кримінального суду, а також іншим відповідним органам міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, уповноваженим особам таких міжнародних організацій та прокурорів. У такому разі кореспонденція не підлягає перегляду адміністрацією СІЗО та має бути передана адресату протягом однієї доби з часу подання.

Витрати за пересилання скарг у кримінальному провадженні має покривати адміністрація СІЗО, якщо йдеться про апеляційну та касаційну скарги. Всі інші види кореспонденції оплачує

особа, яка перебуває в ув'язненні. Якщо ув'язнений не має грошей для придбання конвертів або марок, необхідні предмети для листування надаються коштом адміністрації СІЗО. Це необхідно для забезпечення рівного доступу до правосуддя незалежно від фінансового стану ув'язнених і регулюється Правилами внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів⁶⁰.

Кореспонденція, яку ув'язнені чи засуджені адресують захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до положень КПК України, перегляду не підлягає і надсилається за адресою протягом доби з часу її подання. Кореспонденція, яку ув'язнені та засуджені одержують від такого захисника, перегляду не підлягає, оскільки цим забезпечується конфіденційність спілкування між захисником та клієнтом.

Перед надсиланням скарг ув'язнені особисто запечатують листи у конверти та передають їх відповідальній посадовій особі адміністрації СІЗО, що є необхідною умовою для забезпечення конфіденційності кореспонденції.

Що ж до питання доказів під час надсилання скарги, то коли відповідальна особа адміністрації СІЗО отримує кореспонденцію для передавання до суду або інших відповідних органів, вона має видати талон-підтвердження, який є доказом того, що документи справді були направлені адресату.

Законодавством передбачено обов'язки адміністрації СІЗО надсилати скарги до суду у встановлені строки та покривати витрати, пов'язані з листуванням, у разі, якщо особа не може покрити ці витрати.

Згідно з законодавством України, судовий збір у більшості випадків не передбачається для звернень ув'язнених у контексті кримінального провадження. Це означає, що ув'язнені можуть звертатися за захистом порушених прав до суду без необхідності сплати судового збору, що усуває значну процесуальну перепону для доступу до правосуддя. Це стосується подавання апеляційної, касаційної скарги, а також скарги до слідчого судді.

В Україні судовий збір сплачується у разі подання позовної заяви немайнового характеру у адміністративному судочинстві. Це найбільш поширена категорія позовів, які подають ув'язнені. Розмір збору для таких позовів становить 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб, що на 2026 рік становить 1331,20 грн⁶¹.

Ті, хто не може сплатити судовий збір через незадовільний майновий стан, мають право на звільнення від його сплати або на відстрочення, розстрочення або зменшення розміру цього збору.

Згідно зі статтями 82 ЦПК України та 88 Кодексу адміністративного судочинства:

- 1) клопотання про звільнення від судового збору має бути подане до позову або подане окремим документом;
- 2) заявник має надати відповідні документи для підтвердження незадовільного майнового стану;
- 3) документи для підтвердження незадовільного стану:
 - довідка про доходи та склад сім'ї;
 - банківська виписка про відсутність коштів;
 - довідка від податкових органів про розрахункові та інші рахунки;
 - довідка про утримання непрацездатних членів сім'ї тощо.

60 Глава 7, Пункт 3, підпункт один «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України»: Наказ Міністерства юстиції України від 14.06.2019 № 1769/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0633-19#Text>

61 Частина друга статті 4 Закон України «Про судовий збір»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>

У судах адміністративного судочинства склалась практика посилання на рішення ЄСПЛ, за якою вимога сплатити судовий збір не порушує права заявників на доступ до правосуддя, оскільки судовий збір — це певний законний обмежувальний захід, який є формою регулювання доступу до суду, а також попередження подання необґрунтованих і безпідставних позовів та перевантаження судів.

Верховний Суд зазначав, що питання перевірки реальної спроможності заявників — фізичних осіб сплатити судовий збір у спорах із суб'єктами владних повноважень набуває особливої актуальності та має детально перевірятися судами у разі, якщо заявники ставлять питання про звільнення, зменшення та/чи розстрочення/відстрочення сплати судового збору. За наявності таких питань суди повинні: вказувати, які конкретно докази заявник має надати на підтвердження факту свого незадовільного майнового стану, у разі якщо наданих доказів недостатньо або вони не є належними; надати їм належну оцінку та ухвалити вмотивоване рішення, враховуючи, зокрема, суть спору, статус особи заявника, обставини, що призвели до неможливості сплатити судовий збір⁶².

У разі відмови у звільненні від сплати судового збору в адміністративному судочинстві це рішення можна оскаржити лише через апеляційну скаргу разом із рішенням суду по суті.

У касаційному порядку також можна оскаржити рішення суду, однак ухвали про відмову в задоволенні клопотання про звільнення від сплати судового збору не підлягають окремому касаційному оскарженню. Це підтверджується постановою Великої палати Верховного Суду від 14 червня 2023 року, де було визначено особливу процесуальну процедуру оскарження з вищенаведених питань⁶³.

62 Постанова Верховного Суду від 31 липня 2019 року; Справа № 821/1896/15-а (№ К/9901/14384/18): <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83378805>

63 Постанова Великої палати Верховного Суду від 14 червня 2023 року; Справа № 607/23244/21: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111647956>

Розділ 3.

Правнича допомога особам, яких тримають під вартою

3.1. ЗАКОНОДАВЧА РАМКА НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ УВ'ЯЗНЕНИМ

В Україні система безоплатної правничої допомоги регулюється низкою законодавчих актів. Серед основних можна виділити Конституцію України, де визначено право кожного на правничу допомогу, а також профільний Закон «Про безоплатну правничу допомогу», який встановлює порядок надання такої допомоги, визначає її види та суб'єктів, а також механізми реалізації цього права. Окремо варто виділити Кодекси: КПК України (щодо порядку надання безоплатної правничої допомоги у кримінальних провадженнях), Кодекс адміністративного судочинства України (щодо порядку надання правничої допомоги в адміністративних справах) та Кодекс України про адміністративні правопорушення (щодо порядку надання правничої допомоги у справах про адміністративні правопорушення).

Закон «Про безоплатну правничу допомогу» визначає основні поняття, суб'єктів надання правничих послуг та осіб, які мають право на безоплатну правничу допомогу. Відповідно до Закону, існують два основні види правничої допомоги:

- первинна правнича допомога: включає надання правової інформації, консультацій, складання заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім процесуальних) та допомогу в забезпеченні доступу до вторинної правничої допомоги та медіації;
- вторинна правнича допомога: передбачає захист, представництво інтересів осіб у судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, складання процесуальних документів.

На рівні Закону визначено шість суб'єктів для надання первинної допомоги:⁶⁴

- органи виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування (однак, як ми вказували раніше, ці органи лише формально закріплені як надавачі такої допомоги і не мають практичних та ефективних механізмів реалізації цих повноважень);
- центри з надання безоплатної правничої допомоги;
- спеціалізовані установи з надання безоплатної первинної правничої допомоги, утворені органами місцевого самоврядування з урахуванням потреб територіальної громади;
- юридичні особи приватного права, які мають право надавати правничу допомогу, залучені органами місцевого самоврядування у встановленому законом порядку;
- адвокати та інші фахівці у відповідній галузі права, залучені органами місцевого самоврядування у встановленому законом порядку.

⁶⁴ Стаття 9 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n84>

Що ж до вторинної допомоги, то тут можна виділити всього два суб'єкти:

- центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги;
- адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Схеми надання правової допомоги регулюються Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» та іншими нормативно-правовими актами.

Фінансування системи правничої допомоги визначається Кабінетом Міністрів України, який встановлює порядок та методику оплати діяльності суб'єктів надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Безоплатна первинна правнича допомога сплачується коштом видатків Державного бюджету України на утримання відповідних органів виконавчої влади, центрів з надання безоплатної правничої допомоги, місцевих бюджетів та інших джерел. Безоплатна вторинна правнича допомога сплачується коштом видатків Державного бюджету України.

3.2. ОБСЯГ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ, ЩО НАДАЄТЬСЯ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ, У ЧАСТИНІ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПИТАНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПРАВАМИ УВ'ЯЗНЕНИХ

Право на ефективну правничу допомогу є однією з основних гарантій справедливого судового розгляду відповідно до міжнародних та національних стандартів. У контексті тюремного середовища це право набуває особливо важливого значення через специфіку умов позбавлення волі.

Згідно з Європейськими пенітенціарними (в'язничними) правилами, всі ув'язнені мають право на отримання правничої допомоги. Адміністрація пенітенціарної установи зобов'язується створити розумні можливості для доступу до цієї допомоги, включно з доступом до безкоштовної юридичної підтримки⁶⁵. Це охоплює питання, пов'язані з умовами утримання, медичним обслуговуванням та іншими аспектами тюремного життя. Хоча у пенітенціарному середовищі можуть бути певні обмеження для гарантування безпеки та порядку, такі обмеження повинні бути законними, пропорційними та обґрунтованими.

Загалом правнича допомога у кримінальних справах включає широкий спектр дій для забезпечення захисту прав підзахисного, серед яких представництво в судах та складання необхідних процесуальних документів. Важливо розуміти, що відповідно до положень КПК України особи, позбавлені волі, мають право на безоплатну правничу допомогу від адвоката. У цьому разі судовий збір не передбачений. Це означає, що ті, хто перебуває у місцях попереднього ув'язнення або інших пенітенціарних установах, можуть отримати правову підтримку без фінансових витрат. Однак, якщо це спір в судах адміністративної юрисдикції — можливе стягнення судового збору. Проте законодавство передбачає можливість подання заяви про зменшення або звільнення від сплати судового збору за умови надання документів, які підтверджують неспроможність сплатити такий збір.

Оскільки обсяг наданої правничої допомоги при цьому збільшується, то і обсяг оплати роботи адвоката також збільшується, про що складають відповідні звітні документи, які подають до регіонального центру безоплатної правничої допомоги для подальшого затвердження та направлення на оплату коштом державного бюджету.

65 Пункт 23.1 Європейських пенітенціарних правил: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text

Вторинна правнича допомога в Україні охоплює широкий спектр послуг, які надає адвокат у рамках законодавчо встановлених завдань та обов'язків. Вона включає такі ключові аспекти:

- представництво інтересів клієнта у судах, органах державної влади та місцевого самоврядування, а також перед іншими особами;
- складання процесуальних документів, що включає підготовку позовів, клопотань, скарг та інших документів, необхідних для участі в судовому або адміністративному процесі.

Правові документи не деталізують кожен окрему дію адвоката в процесі надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Натомість профільний закон визначає забезпечення якості як один із ключових принципів державної політики у цій сфері, і адвокат, який надає безоплатну вторинну правничу допомогу, зобов'язаний надавати її якісно та в необхідному обсязі⁶⁶, а також дотримуватись затверджених стандартів якості⁶⁷.

3.3. ПРЕДСТАВНИЦТВО ОСОБИ, ЯКА ТРИМАЄТЬСЯ ПІД ВАРТОЮ, АДВОКАТОМ ПІД ЧАС СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ

Представництво особи адвокатом у суді — ключовий аспект забезпечення доступу до правосуддя в Україні, особливо у справах, де йдеться про умови тримання під вартою, дотримання фундаментальних прав людини у в'язниці та можливість умовно-дострокового звільнення. Відповідно до законодавства України, представництво адвоката є обов'язковим у багатьох процесуальних випадках.

Відповідно до статті 131-2 Конституції України, для надання професійної правничої допомоги в Україні діє інститут адвокатури. Згідно з положенням цієї статті, виключно адвокат має право здійснювати представництво іншої особи в суді, а також захищати її у випадках кримінального обвинувачення. Це забезпечує професійний захист та дотримання прав особи відповідно до Конституції України.

Згідно з підпунктом 11 пункту 16-1 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України (в редакції Закону України № 1401-VIII від 02.06.2016 року «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)»):

- представництво у Верховному Суді та судах касаційної інстанції здійснюється лише прокурорами або адвокатами з 1 січня 2017 року;
- у судах апеляційної інстанції — з 1 січня 2018 року;
- у судах першої інстанції — з 1 січня 2019 року;
- представництво органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах здійснюється виключно прокурорами або адвокатами з 1 січня 2020 року⁶⁸.

Що стосується участі адвоката під час судових процесів, то слідчі, дізнавачі, прокурори, слідчі судді та суди зобов'язані забезпечити участь адвоката у випадках, коли підозрюваний або обвинувачений заявляє клопотання про залучення захисника, але не має можливості залучити його самостійно через відсутність коштів або інші об'єктивні причини. Відповідно до статті 52 КПК України, обов'язковою є участь захисника у справах щодо особливо тяжких злочинів — з моменту набуття особою статусу підозрюваного.

66 Стаття 26 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n84>

67 Стаття 28 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n84>; Про затвердження стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі: Наказ Міністерства юстиції України від 25.02.2014 № 386/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0337-14#Text>; Про затвердження Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі: Наказ Міністерства юстиції України від 21.12.2017 № 4125/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1554-17#Text>

68 Конституція України. Розділ XV. Перехідні положення: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-xv>

В інших випадках обов'язкова участь захисника забезпечується у кримінальному провадженні:

- щодо осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні кримінального правопорушення у віці до 18 років, — з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;
- щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів виховного характеру, — з моменту встановлення факту неповноліття або виникнення будь-яких сумнівів у тому, що особа є повнолітньою;
- щодо осіб, які внаслідок психічних чи фізичних вад (німі, глухі, сліпі тощо) не здатні повною мірою реалізувати свої права, — з моменту встановлення цих вад;
- щодо осіб, які не володіють мовою, якою ведеться кримінальне провадження, — з моменту встановлення цього факту;
- щодо осіб, стосовно яких передбачається застосування примусових заходів медичного характеру або вирішується питання про їх застосування, — з моменту встановлення факту наявності в особи психічного захворювання або інших відомостей, які викликають сумнів щодо її осудності;
- щодо реабілітації померлої особи — з моменту виникнення права на реабілітацію померлого;
- щодо осіб, стосовно яких здійснюється спеціальне досудове розслідування або спеціальне судове провадження, — з моменту ухвалення відповідного процесуального рішення;
- у разі укладення угоди між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості — з моменту ініціювання укладення такої угоди.

Згідно з законодавством, у таких ситуаціях слідчий, дізнавач або прокурор виносить відповідну постанову, а слідчий суддя або суд постановляє ухвалу. Постанова або ухвала негайно надсилається до відповідного регіонального центру з надання безоплатної правничої допомоги, який призначає адвоката для надання правничої допомоги.

При цьому невиконання, неналежне або несвоєчасне виконання постанови чи ухвали про призначення захисника тягне за собою відповідальність, встановлену законом. Це може бути притягнення відповідальних до дисциплінарної відповідальності, а може призвести і до визнання слідчої дії, проведеної за відсутності захисника, такою, що порушує права підозрюваного або обвинуваченого, і, як наслідок, до визнання отриманих доказів недопустимими. Це гарантує ефективність захисту прав ув'язнених у кримінальному процесі, забезпечує їх доступ до кваліфікованої правничої допомоги.

Для тих, хто не володіє державною мовою, передбачено також залучення перекладача поряд із адвокатом. На всіх етапах кримінального провадження вони мають право на допомогу перекладача, яка у певних випадках може надаватись безоплатно. Згідно з ч. 1 статті 68 КПК України, у разі необхідності у кримінальному провадженні перекладу пояснень, показань або документів сторони кримінального провадження, слідчий суддя чи суд залучають відповідного перекладача (перекладача жестової мови). Окрім того, КПК України визначає, що підозрюваний чи обвинувачений має право отримувати пов'язані з провадженням документи, перекладені зрозумілою йому мовою.

Відповідно до частини 1 статті 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», судочинство в Україні ведеться державною мовою. Однак особам, які не володіють мовою судочинства, забезпечується право на участь у процесі за допомогою перекладача, що гарантує рівність перед законом.

Також Україна як учасниця ЄКПЛ зобов'язана забезпечувати право на справедливий судовий розгляд, а стаття 6 Конвенції передбачає право на безоплатну допомогу перекладача, якщо обвинувачений не розуміє мови, що використовується у суді.

Згідно з практикою ЄСПЛ, обвинувачений, який не розуміє мови, що використовується в суді, або не розмовляє нею, має право на безоплатну допомогу перекладача для письмового або усного перекладу всіх документів або заяв у провадженні, порушеному проти нього, які він повинен розуміти для того, щоб реалізувати своє право на справедливий судовий розгляд⁶⁹. При цьому ст. 6-3-е не заходить так далеко, щоб вимагати письмового перекладу всіх письмових доказів або офіційних документів у процесі. Допомога з перекладу повинна бути такою, щоб обвинувачений міг ознайомитися зі справою, порушеною проти нього, і захищати себе, зокрема, мати можливість представити суду свою версію подій⁷⁰.

Ще у 2013 році в Україні запроваджено Довідково-інформаційний реєстр перекладачів, адміністрований Державною міграційною службою. Цей реєстр, серед іншого, використовується у кримінальних провадженнях. Крім того, судова система користується Реєстром перекладачів жестової мови, який веде Всеукраїнська асоціація перекладачів жестової мови та людей з інвалідністю.

Проте на практиці виникає низка проблем із залученням перекладачів слідчими та суддями, зокрема з їх пошуком, допуском до провадження та оформленням їхньої участі. У реєстрі переважно фігурують викладачі-філологи, рівень компетентності яких у роботі з юридичними документами може значно відрізнятись. Водночас підозрювані та обвинувачені рідко заявляють відводи перекладачам через їхню некомпетентність, навіть якщо це виявляється після початку співпраці, що призводить до мінімальної кількості таких клопотань до суду.

КПК України не висуває вимоги щодо наявності у перекладача спеціалізованого диплому, допускаючи участь навіть носіїв мови з атестатом про середню освіту. Залучення ж професійних перекладачів із бюро, які спеціалізуються на юридичних перекладах, є ускладненим через низький рівень оплати праці, що робить таку роботу неконкурентоздатною. Як наслідок, професійні перекладачі уникають роботи з державними органами. У судовій практиці також трапляються скарги на неякісний переклад, що іноді призводить до заміни перекладача.

Що ж до інформування осіб про розслідування *in absentia*, то до 2023 року воно здійснювалося виключно українською мовою, що фактично унеможливлювало ознайомлення з документами іноземців, які не володіють державною мовою. Це було зумовлено тим, що повідомлення публікувалися у відкритому доступі на офіційних вебресурсах або розсилалися у месенджерах громадянам України, які перебували на тимчасово окупованих територіях. Починаючи з 2023 року, судові повістки, адресовані громадянам РФ, почали супроводжуватися перекладом російською мовою, що оприлюднюється на офіційному вебсайті Офісу Генерального прокурора⁷¹.

Що стосується фінансування, то оплата послуг перекладачів регулюється відповідною постановою⁷², де визначено обсяг та коефіцієнт оплати таких спеціалістів.

Загалом люди, які не володіють державною мовою, мають чітко визначені права та гарантії для забезпечення доступу до правосуддя. Надання безоплатної перекладацької підтримки, переклад документів та інші заходи спрямовані на дотримання принципу рівності перед законом та забезпечення справедливого судового розгляду.

69 Лудіке, Белкасем і Коч проти ФРН, № 6210/73, № 6877/75 та № 7132/75, рішення від 28 листопада 1978 року § 48: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57530>

70 Камазінскі проти Австрії, № 9783/82 рішення від 19 грудня 1989 року § 74: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-5761>

71 Тінювий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році, с. 147: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/10/tinovyj-zvit-ukrayina-yes-prava-lyudyny-rozdil.pdf>

72 Деякі питання оплати послуг перекладачів і медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 січня 2024 року № 63: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63-2024-%D0%BF#n61>

Окрім закріплення випадків надання безоплатної правничої допомоги в КПК України, Законом України «Про безоплатну правничу допомогу» також визначено категорії осіб, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу⁷³:

- особи, середньомісячний сукупний дохід яких не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб;
- особи, що перебувають під адміністративним затриманням або арештом мають право на безоплатну правову допомогу, незалежно від їхнього економічного становища;
- особи, щодо яких обрано запобіжний захід — тримання під вартою, також мають право на правову допомогу без урахування доходу;
- якщо особа під час перебування під вартою зазнала насильства, катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження, вона має право на безоплатну правову допомогу;
- особи, які мають статус біженця або подали заяву про його надання / внутрішньо переміщені особи;
- інші особи, зазначені у статті 14 профільного Закону (перелік наразі складає 29 категорій)⁷⁴.

Затримані особи мають право на безоплатну правничу допомогу за умови, що вони входять до однієї або декількох категорій, визначених статтею 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» або статтею 52 КПК України. Перевірка здійснюється на підставі документів, які подає заявник, а також за допомогою запитів до відповідних органів. Перевіряють право на таку допомогу, аналізуючи документи, що підтверджують дохід, статус або обставини затримання. Зміст скарги заявника також враховується для визначення його належності до зазначених категорій.

Представництво адвоката також може бути необхідним у процесах, пов'язаних з умовно-достроковим звільненням, оскільки адвокат допомагає з:

- підготовкою необхідних документів;
- підтвердженням відповідності особи критеріям для умовно-дострокового звільнення;
- представленням інтересів в суді, де розглядають питання умовно-дострокового звільнення.

Представництво адвоката є обов'язковим в Україні у більшості судових процесів, особливо у випадках кримінального провадження, щодо умов тримання під вартою та можливості умовно-дострокового звільнення. Інститут безоплатної правничої допомоги забезпечує захист прав осіб, які не можуть дозволити собі оплату адвоката, а це сприяє ефективному доступу до правосуддя та забезпечує захист основоположних прав людини.

За загальним правилом адвоката обирають так:

1. У випадку, коли особа самостійно оплачує правничу допомогу, вона має право самостійно обрати адвоката відповідно до власних потреб та можливостей. Це реалізується через укладення договору про надання правничої допомоги із обраним адвокатом.
2. У випадку надання безоплатної правничої допомоги особа може звернутися до центрів з надання безоплатної правничої допомоги щодо заміни адвоката у разі неналежного виконання його обов'язків, що забезпечує ефективний захист прав особи, яка потребує надання правничої допомоги, та її інтересів.

Отримання правничої допомоги в Україні забезпечується відповідними положеннями законодавства, зокрема Законом України «Про безоплатну правничу допомогу», а також іншими нормативно-правовими актами. Законодавство передбачає можливість отримання як первинної, так і вторинної безоплатної правничої допомоги, залежно від необхідності та категорії суб'єкта.

⁷³ Стаття 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#n84>

⁷⁴ Там само.

Способи звернення за безоплатною вторинною правничою допомогою:

- людина може отримати консультацію телефоном, звернувшись до відповідних центрів надання безоплатної правничої допомоги, які займаються правовою підтримкою;
- письмове звернення можна надіслати поштою або передати особисто відповідним органам або спеціалізованим установам;
- особисте звернення можливе тільки для осіб, які вже не перебувають у місцях попереднього ув'язнення, або для їхніх родичів. Це особливо актуально у випадках, коли необхідно вирішити питання, пов'язані з особистими правами, наприклад, право на побачення, на укладення шлюбу та інші особисті інтереси.

Консультаційні пункти доступу до правничої допомоги діють у приміщеннях органів державної влади, місцевого самоврядування, соціального захисту, у спеціалізованих установах, а також у місцях компактного розташування внутрішньо переміщених осіб у регіонах, де бойові дії не проводяться.

Що ж до необхідних документів для отримання первинної правничої допомоги, то зазвичай для отримання первинної консультації достатньо вказати прізвище, ім'я, по батькові та місце проживання.

Способи звернення за безоплатною вторинною правничою допомогою:

- особа або її законний представник має право звернутися безпосередньо до місцевого центру з надання безоплатної правничої допомоги;
- можна направити поштою звернення за адресою відповідного місцевого центру або через офіційний електронний лист центру безоплатної правничої допомоги. Таке звернення має бути підписане кваліфікованим електронним підписом, що відповідає вимогам Закону України «Про електронний цифровий підпис».

Необхідні дані у зверненні для отримання вторинної правничої допомоги:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- місце проживання;
- електронна адреса для зворотного зв'язку;
- суть правового питання;
- категорія суб'єкта права, який потребує безоплатної правничої допомоги.

Система надання правничої допомоги в Україні врегульована відповідними законодавчими актами і забезпечує доступність правової підтримки для осіб, незалежно від їхнього статусу та місцезнаходження. Проте необхідно вирішити проблеми щодо фінансування, доступності такої допомоги та професійної кваліфікації залучених юристів та адвокатів, зважаючи на нинішню ситуацію в Україні.

Законом «Про безоплатну правничу допомогу» визначено порядок організації та діяльності центрів з надання безоплатної правничої допомоги (статті 1-9), а також склад та структуру центрів, їхні обов'язки у забезпеченні доступу до правової допомоги.

Основні органи, уповноважені розглядати та задовольняти звернення про надання правничої допомоги:

- Міністерство юстиції, яке відповідає за реалізацію державної політики у сфері правничої допомоги. Воно координує діяльність системи безоплатної правничої допомоги та постачає методичне забезпечення для інших органів;

- Координаційний центр з надання безоплатної правничої допомоги, створений відповідно до Указу Президента України від 1 червня 2012 року № 374/2012. Зокрема, Координаційний центр відповідає за управління системою БПД: формує і веде Реєстр адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, а також організовує підвищення кваліфікації адвокатів тощо;
- регіональні та місцеві центри з надання безоплатної вторинної правничої допомоги, що забезпечують надання безкоштовної вторинної правничої допомоги, а також представляють інтереси людей у судах та інших державних органах;
- бюро правничої допомоги: є структурними підрозділами місцевих центрів і забезпечують надання первинної правової допомоги.

Звернення про надання безоплатної правничої допомоги можна подавати до будь-якого з вищезазначених органів.

Розглядаючи звернення про надання безоплатної правничої допомоги, відповідний центр надання безоплатної правничої допомоги має дотримуватись установлених законодавством процедур та строків. Рішення про надання або відмову у наданні допомоги ухвалюють на основі встановлених критеріїв, серед яких соціальний статус заявника та зміст його звернення.

Крім того, звернення розглядається у строк не більше ніж 10 робочих днів, а співробітники центрів надання безоплатної правничої допомоги зобов'язані надати відповідь про задоволення або відмову у наданні правничої допомоги. У разі відмови її причини повинні бути чітко та обґрунтовано викладені відповідно до положень статті 19 Закону «Про безоплатну правничу допомогу»⁷⁵.

Особа, яка отримала відмову у наданні правничої допомоги, має право оскаржити це рішення. Оскарження відбувається відповідно до положень законодавства про адміністративне судочинство України.

Згідно з порядком оскарження, перший крок — це письмове звернення до головного або вищого за ієрархією центру з надання правової допомоги, де спершу було отримано відмову. Якщо відповідь вищого рівня центрів не задовольняє заявника, він має право звернутися до адміністративного суду. Для оскарження необхідно надати документи, які підтверджують відмову, пояснення та заяву про причини, чому надання правничої допомоги необхідне.

3.4. ОПЛАТА ПОСЛУГ АДВОКАТА, ЯКИЙ НАДАЄ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

Оплата праці адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, регулюється Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 року № 465⁷⁶, що нею затверджено Порядок оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу та відшкодування витрат адвокатів та Методику обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу⁷⁷. Проте чинна система оплати зазнає критики з боку адвокатської спільноти, що обумовлено як низьким рівнем винагороди, так і неврахуванням реальних витрат часу на надання послуг.

75 Частина 1, 2 статті 19 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>

76 Питання оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу: Постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 року № 465: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2014-%D0%BF#Text>

77 Порядок оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу та відшкодування витрат адвокатів та Методику обчислення розміру винагороди адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 465: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2014-%D0%BF#Text>

Розмір винагороди адвоката за годину роботи становить 5 % від прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на момент видачі доручення. Наприклад, у 2026 році це еквівалентно 166,40 грн за годину.

Специфіка розрахунків оплати включає коефіцієнти, які враховують тривалість, складність провадження, а також вчасність подання звітності.

У справах, пов'язаних із триманням під вартою, адвокати отримують оплату за фіксованими ставками без урахування специфіки таких справ чи реального часу на підготовку.

Формула розрахунку оплати враховує, зокрема, кількість виїздів адвоката та кількість процесуальних дій, але не передбачає додаткових компенсацій за значний обсяг роботи або складність тюремних справ.

У кримінальних провадженнях використовують аналогічні формули, але додають коефіцієнти, такі як коефіцієнт складності провадження або заохочувальний коефіцієнт.

Специфічні справи, як-от екстрадиція чи примусові заходи медичного характеру, мають додаткові коефіцієнти, які збільшують оплату, але залишають її в межах низьких економічних стандартів.

З урахуванням усіх коефіцієнтів і стандартів, фактична оплата праці адвоката за годину роботи в таких процесах залишається в діапазоні від 150 до 300 грн, що не покриває реальних витрат часу й зусиль.

Загалом чинна система оплати праці адвокатів (зокрема й тих, які працюють із пенітенціарними питаннями), котрі надають безоплатну вторинну правничу допомогу, потребує системного підходу для її перегляду. Щоб забезпечити справедливий рівень винагороди, необхідно врахувати реальні витрати часу адвокатів, а також створити прозорі механізми фінансування та оптимізувати витрати системи безоплатної правничої допомоги.

3.5. НЕЗАДОВІЛЬНА ЯКІСТЬ БЕЗОПЛАТНОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ: ПІДСТАВИ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАГУВАННЯ

Ефективний захист прав і свобод громадян є однією з основних функцій правової держави. Доступ до висококваліфікованої правничої допомоги забезпечується через систему безоплатної правничої допомоги відповідно до законодавства. Проте у практиці можуть виникати ситуації, коли ув'язнений залишається незадоволеним роботою адвоката, послуги якого були сплачені коштом Державного бюджету.

Основним нормативним актом, що регулює діяльність адвокатів в Україні, є Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до норм закону, адвокат зобов'язаний дотримуватися принципів верховенства права, законності, незалежності та конфіденційності, правил адвокатської етики, а також забезпечувати право на захист та надавати правничу допомогу⁷⁸. Окрім того, має на вимогу клієнта дати звіт про виконання договору про надання правничої допомоги, повідомляти про всі обставини справи, а також щодо виникнення конфлікту інтересів⁷⁹. Отримувач безоплатної правничої допомоги має право вимагати заміни адвоката, якщо він не задоволений його послугами.

78 Стаття 11 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

79 Стаття 21 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

Підстави для цього включають недостатню якість представництва, ненадійність у комунікації, конфлікт інтересів або будь-які інші обставини, що перешкоджають ефективному захисту інтересів клієнта. Адвоката можна замінити через відповідний центр безоплатної правничої допомоги, де було залучено конкретного фахівця.

Один із варіантів дій для отримувача правничої допомоги у разі, якщо він незадоволений адвокатом, — звернутися до керівництва відповідного Центру безоплатної правничої допомоги, який відповідає за надання безоплатної правничої допомоги в певному регіоні. Центр розгляне скаргу отримувача, перевірить діяльність адвоката та може вжити необхідних заходів для забезпечення відповідного рівня професійної допомоги. Зокрема, клієнт має право: подати скаргу на адвоката; вимагати заміни адвоката; отримати необхідну консультацію та роз'яснення щодо можливих дій.

Крім Центру безоплатної правничої допомоги, клієнт може звернутися до Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури задля притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності. Відповідно до практики ЄСПЛ, КДКА регіону має всі ознаки «суду» у розумінні частини першої статті 6 КЗПЛ. Під час виконання своїх функцій КДКА регіону є належним судом, встановленим законом, саме як квазісудовий орган у системі Національної асоціації адвокатів України. Це, зокрема, було закріплено постановою Верховного Суду від 30 листопада 2023 р. у справі № 420/27049/21⁸⁰. Аналіз судової практики свідчить про те, що звернення до КДКА безкоштовні, але періодично Рада Адвокатів України запроваджувала нові форми квазісудових зборів за подавання скарг до КДКА, незважаючи на те, що Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність, не містить вимог про сплату збору за подання скарги будь-ким⁸¹.

Правила адвокатської етики передбачають обов'язки адвокатів щодо добросовісного й ефективного захисту інтересів клієнта. Якщо адвокат не відповідає цим стандартам або порушує професійну етику, клієнт має право:

- подати скаргу до відповідної комісії;
- вимагати застосування дисциплінарних заходів до адвоката;
- ініціювати заміну адвоката відповідним кваліфікованим фахівцем.

У разі, якщо зазначені вище механізми не дали необхідного результату, отримувач правничої допомоги може звернутися до суду для захисту своїх прав, оскарживши дії або бездіяльність адвоката.

Однією з причин незадоволення рівнем правничої допомоги, що її надає адвокат, який співпрацює з центрами безоплатної правничої допомоги, може бути його недостатня кваліфікація. Крім того, отримувачі допомоги часто стикаються з проблемою непрозорості та недостатньої комунікації між клієнтом та адвокатом.

80 Постанова Верховного Суду від 30.11.2023 (справа № 420/27049/21): <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115315785>

81 Положення про порядок прийняття та розгляду скарг щодо неналежної поведінки адвоката, яка може мати наслідком його дисциплінарну відповідальність: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr120871-14#Text>

Розділ 4.

Організація діяльності адвокатських об'єднань і адвокатів у місцях позбавлення волі

4.1. РЕГУЛЮВАННЯ УЧАСТІ АДВОКАТІВ У НАДАННІ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ ЗАТРИМАНИМ

Кваліфікаційні вимоги до тих, хто прагне набути статус адвоката та право займатися адвокатською діяльністю, визначаються Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». Відповідно до статті 6 цього Закону, особа повинна відповідати таким вимогам:

- мати повну вищу юридичну освіту;
- володіти державною мовою;
- мати стаж роботи у сфері права не менше двох років;
- успішно скласти кваліфікаційний іспит;
- пройти стажування (в окремих випадках, передбачених законом, ця вимога не застосовується);
- скласти присягу адвоката України;
- отримати свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Тож базові кваліфікаційні вимоги є загальними для всіх адвокатів, незалежно від їхньої спеціалізації чи сфери діяльності. Нині в Україні відсутня обов'язкова офіційна спеціалізація адвокатів. Законодавство не встановлює чітких критеріїв чи кваліфікаційних вимог до адвокатів, які працюють у вузьких сферах, зокрема у пенітенціарному праві чи щодо питань тримання під вартою. Це означає, що будь-який адвокат, який отримав свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, може надавати правничу допомогу у кримінальних справах чи консультувати людей, які перебувають у місцях позбавлення волі. Адвокатам, що співпрацюють із системою надання безоплатної правничої допомоги, додатково потрібно пройти конкурсний відбір та укласти контракт з відповідним регіональним центром безоплатної правничої допомоги.

Важливою складовою професійної діяльності адвокатів є безперервне підвищення кваліфікації, зокрема, завдяки участі в наукових та практичних заходах, що підтверджується обліком балів. До 2024 року включно щороку адвокат мав набрати не менше 10 балів (у розрахунку — 1 бал за 1 годину), 2 з яких — за участь у навчальних програмах з професійної етики. Для молодих адвокатів, що мали стаж до трьох років, кількість таких балів складала 16 на рік, 2 з яких — щодо програми з професійної етики. Програми підвищення кваліфікації повинні бути акредитовані відповідальним органом Національної асоціації адвокатури України.

У грудні 2024 року Рада адвокатів України затвердила Новий Порядок підвищення професійного рівня адвокатів. Така зміна зумовлена, зокрема, євроінтеграційним курсом України, оскільки надзвичайно важливо забезпечувати професійні стандарти у галузі правосуддя. Згідно з новим Порядком підвищення професійного рівня адвокатів України, всі адвокати, починаючи з 2025 року, будуть зобов'язані підвищувати свій професійний рівень на рівні 15 залікових годин на рік незалежно від стажу їхньої діяльності, а сама система розрахунку кількості залікових годин зміниться⁸².

Надання правничої допомоги затриманим є критично важливим аспектом захисту прав людини та забезпечення законності під час кримінального процесу.

Стаття 59 Конституції України гарантує кожному право на професійну правничу допомогу. Для затриманих це право забезпечується з моменту затримання. Держава зобов'язана гарантувати доступ до адвоката, а адвокати — виконувати свої професійні обов'язки. Своєю чергою, стаття 14 Закону «Про безоплатну правничу допомогу» регулює надання безоплатної вторинної правничої допомоги для затриманих осіб. Організація цієї допомоги покладається на регіональні центри з надання безоплатної вторинної правничої допомоги. Адвокатів, які співпрацюють із системою надання безоплатної правничої допомоги, відбирають на конкурсній основі⁸³ і включають до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу.

Після фактичного затримання відповідна уповноважена службова особа суб'єкта подання інформації⁸⁴ зобов'язана негайно повідомити регіональний центр з надання безоплатної вторинної правничої допомоги за допомогою єдиного телефонного номера системи надання безоплатної правничої допомоги (0-800-213103), електронної пошти або через комплексну інформаційно-аналітичну систему. Крім того, таке повідомлення відповідному регіональному центру також можуть подати заявники письмово або зателефонувавши на вказаний номер.

У повідомленні зазначається:

- прізвище, ім'я, по батькові та дата народження затриманої особи;
- час і підстави затримання;
- адреса місця для конфіденційного побачення адвоката із затриманою особою;
- найменування суб'єкта подання інформації, його контактні дані;
- дані уповноваженої службової особи, яка передала повідомлення⁸⁵.

Крім того, таке повідомлення відповідному регіональному центру також можуть подати інші заявники, письмово або зателефонувавши на вказаний номер. У такому разі обов'язково надається інформація щодо ступеня родинного зв'язку, прізвища, імені та по батькові заявника, адреси місця проживання, контактного телефону, а також прізвища, імені, по батькові затриманої особи, дати народження затриманого, місця, дати та часу затримання. Додатково представники центру мають право уточнити підставу для затримання та інформацію про службову особу, яка провела затримання.

82 Новий Порядок підвищення професійного рівня адвокатів затвердила РАУ: <https://unba.org.ua/news/9801-novij-poryadok-pidvishennya-profesi-jnogo-rivnya-advokativ-zatverdila-rau.html>

83 Про затвердження Порядку і умов проведення конкурсу з відбору адвокатів, які залучаються для надання безоплатної вторинної правової допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 № 1362: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1362-2011-%D0%BF#Text>

84 Уповноважена службова особа суб'єкта подання інформації — це органи (посадові особи), уповноважені здійснювати адміністративне затримання, органи досудового розслідування, слідчі, дізнавачі, прокурори, службові особи, відповідальні за перебування затриманих, інші уповноважені службові особи, яка здійснила затримання / Пункт 2 Порядку інформування центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 № 1363: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-%D0%BF#Text>

85 Там само.

Повідомлення розглядають регіональні центри відповідно до їх компетенції та за умови отримання вищезазначених обов'язкових відомостей. Регіональні центри приймають і обробляють повідомлення цілодобово.

Регіональний центр зобов'язаний призначити адвоката протягом однієї години з моменту реєстрації повідомлення. Адвокат повинен прибути до місця тримання затриманої особи для конфіденційного побачення не пізніше, ніж через одну годину після отримання доручення, або у виняткових випадках — протягом шести годин. Час прибуття адвоката фіксується у відповідних журналах чи електронних системах реєстрації. У разі неприбуття адвоката у встановлений строк суб'єкт подання інформації зобов'язаний негайно повідомити про це регіональний центр.

На суб'єкта подання інформації покладається обов'язок забезпечити:

- вільний доступ адвоката до затриманого;
- належне місце та час для конфіденційного побачення, оскільки допит затриманих, згідно з законодавством, неможливий без такого побачення;
- можливість адвоката ознайомитися з матеріалами справи та брати участь у процесуальних діях.

При цьому повноваження захисника регулюються статтею 50 КПК України: адвокат зобов'язаний надати свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю, ордер та доручення від центру з надання безоплатної правничої допомоги — для того, щоб мати змогу надавати правничу допомогу затриманим.

Адвокати мають право отримувати доступ до особистих справ своїх клієнтів, які перебувають в установах попереднього ув'язнення та відбування покарань. Відповідно до Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів ДКВС України⁸⁶, особові справи ув'язнених містять відомості про всі важливі події, включно з:

- копіями доручень або заповітів;
- інформацією щодо стану здоров'я;
- даними про залучення до праці;
- відомостями про стягнення чи заохочення.

Однак, адвокати не мають прямого доступу до житлових приміщень, де утримують ув'язнених. Інформація про неналежні умови утримання зазвичай базується на:

- свідченнях самих ув'язнених;
- матеріалах Національного превентивного механізму;
- звітах міжнародних організацій, зокрема Європейського комітету з запобігання катуванням та нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню.

ЄСПЛ у рішенні «Сукачов проти України» від 2020 року підтвердив системний характер проблем із неналежними умовами тримання в українських слідчих ізоляторах та установах виконання покарань, що стало підґрунтям для стандартизованих рішень Суду щодо умов утримання в місцях позбавлення волі.

У 2024 році Верховна Рада України ухвалила законопроект № 5652⁸⁷, який передбачає механізми відшкодування за неналежні умови тримання під вартою. Цим Законом вносяться зміни до статті

⁸⁶ Глава 2, Пункт 2, підпункт три «Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України: Наказ Міністерства юстиції України від 14.06.2019 № 1769/5»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0633-19#Text>

⁸⁷ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання № 5652 від 11.06.2021 року: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/26994>

107 КВК, статті 9 Закону України «Про попереднє ув'язнення» та закріплюється право засуджених, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, та осіб, взятих під варту, перебувати в належних умовах, а у разі порушення такого права звертатися до Комісії з розгляду скарг на неналежні умови тримання в установах попереднього ув'язнення та виконання покарань, і в разі незгоди з рішенням вказаної комісії оскаржувати його в суді. Також закон доповнює наведені нормативні акти положеннями про заходи, спрямовані на поновлення прав осіб, взятих під варту та засуджених до позбавлення волі, у зв'язку з неналежними умовами тримання. Однак ця ініціатива наразі не знайшла практичного втілення і потребує законодавчого втручання з огляду на недосконалість правового регулювання (детальніше в підрозділі 1.6).

4.2. ВПЛИВ ВОЄННОГО СТАНУ НА ПРАКТИЧНИЙ ДОСТУП АДВОКАТІВ ДО СВОЇХ КЛІЄНТІВ

Щодо впливу воєнного стану, який було введено у зв'язку зі збройною агресією РФ на території України, на доступ адвокатів до клієнтів, то відповідно до ч. 2 ст. 64 Конституції України, у період воєнного стану можуть встановлюватися обмеження прав і свобод громадян, за винятком прав, гарантованих статтями 59, 55, 27, 28 та іншими. Зокрема, право на професійну правничу допомогу залишається незмінним навіть під час воєнного стану.

Проте у перші місяці повномасштабного вторгнення з'явилися практичні перепони для адвокатів:

- обмеження доступу до державних реєстрів, включно з Єдиним державним реєстром судових рішень та Державним реєстром речових прав на нерухоме майно;
- призупинення роботи сервісів «Стан розгляду справ» та «Список справ, призначених до розгляду» на сайті судової влади;
- обмеження функціоналу підсистеми «Електронний суд».

Попри завади, станом на кінець 2024 року більшість реєстрів та сервісів було відновлено. Також було спрощено оформлення ордеру про надання правничої допомоги: тепер його може видавати адвокатське бюро чи об'єднання без обов'язкового скріплення печаткою чи підписом керівника юридичної особи.

Окремо слід зазначити проблему ототожнення адвоката з клієнтом. Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає заборону ототожнення адвоката з клієнтом як одну з основних гарантій адвокатської діяльності, але в умовах воєнного стану фіксуються численні порушення цієї гарантії, що загрожує функціонуванню інституту адвокатури та правової системи України в цілому.

Про тиск, пов'язаний з професійною діяльністю, повідомляють і окремі адвокати, які захищають підозрюваних/обвинувачених у кримінальних правопорушеннях, передбачених, зокрема, статтею 111-1 КК України (колабораційна діяльність)⁸⁸.

Також проблема ототожнення адвоката з клієнтом є актуальною у разі активного захисту осіб, яких підозрюють/обвинувачують у вчиненні воєнних злочинів. Суспільство гостро реагує на ці справи, і адвокати не почуваються в безпеці, а свою роботу не вважають такою, яку розуміють, сприймають і цінують⁸⁹.

⁸⁸ Виклики кримінальних справ про колабораціонізм: як не втратити жителів звільнених територій (ZMINA, 23.10.2023): <https://zmina.info/columns/deokupacziya-ta-prava-lyudyny-yak-oczinuyaty-diyi-cyvilnogo-naselennya/>

⁸⁹ Відверто про виклики для захисників у справах про воєнні злочини (JustTalk, 15.12.2023): <https://justtalk.com.ua/post/vidverto-pro-vikliki-dlya-zahisnikiv-u-spravah-pro-voenni-zlochini>

У 2024 році було проведено моніторинг судових проваджень у справах про воєнні злочини, у ході якого зафіксовані такі випадки безпекових ризиків:

- суди встановлюють обмеження щодо зйомки захисників, потерпілих (вони проти цього з моральних та безпекових міркувань), хоча знімати судовий процес у цілому суд дозволяє;
- в одному з кримінальних проваджень зафіксовано, що залучена перекладачка запитала у захисника, чи дійсно він буде захищати воєнного злочинця, та додала, що напевно ні, бо якщо так, у нього немає «національної свідомості»;
- в іншому кримінальному провадженні захисниця робила професійні зауваження щодо клопотання прокурора і брала активну участь в обговоренні та веденні захисту, проте, коли суддя вийшов у нарадчу кімнату, сказала прокуророві: «Вибачте за зауваження, але це моя робота»;
- зафіксовано поодинокий випадок, коли захисник пов'язав присутність громадськості у судовому засіданні з фактами надходження дивних дзвінків з невідомих номерів на його особистий телефон, зауважив, що звернувся зі скаргою до Ради адвокатів області щодо заборони участі громадськості у судових засіданнях стосовно розгляду кримінальних проваджень про воєнні злочини;
- під час тренінгів із адвокатами та представниками громадськості щодо їхньої участі у кримінальних провадженнях за статтею 438 КК України (воєнні злочини) адвокати не раз згадували про безпекові ризики та втручання в приватне та особисте життя через їхню участь як захисників у цих кримінальних провадженнях тощо⁹⁰.

Національна асоціація адвокатів України, своєю чергою, ініціювала законопроект № 11279⁹¹ (зарєєстрований у травні 2024 року), який передбачає адміністративну відповідальність за порушення заборони ототожнення адвоката з клієнтом. Така ініціатива стала важливим кроком до зміцнення незалежності адвокатури та дотримання міжнародних стандартів у сфері правничої допомоги.

Інший бік цієї проблеми — те, що внаслідок такого тиску трапляються випадки, коли адвокати фактично усуваються від захисту, тримаються позиції «на розгляд суду», повідомляють, що у справах *in absentia* в них немає можливості узгодити позицію з обвинуваченим. Однак такий підхід не відповідає найкращим інтересам обвинуваченого, які мав би представляти й захищати адвокат⁹².

Ще одним проявом проблеми є сформоване в суспільстві очікування, що адвокати не надаватимуть якісної правової допомоги підозрюваним у скоєнні особливо резонансних злочинів, як-от воєнних злочинів. Побутує думка, що адвокати, які працюють за договором і отримують оплату безпосередньо від клієнта, демонструють вищий рівень професійної сумлінності, ніж ті, хто надає безоплатну правову допомогу. Це хибне уявлення базується на переконанні, що безоплатна правнича допомога є дійсно «безкоштовною» і тому апріорі неякісною. Насправді ж система БПД фінансується коштом платників податків, а адвокати, які працюють у цій системі, забезпечують правову допомогу на високому професійному рівні.

Український соціум за останні два роки сформував абсолютно нецивілізований стандарт: люди вважають, що захист від обвинувачення у вчиненні військових, воєнних та інших «болючих» для суспільства злочинів може надаватися тільки за дорученням держави, бо патріотично

90 Право на правову допомогу у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів: проміжні висновки моніторингу (Асоціація правників України, 09.04.2024): <https://uba.ua/ukr/news/pravo-na-pravovu-dopomogu-u-kriminalnikh-provadhennjakh-shhodo-vonnikh-zlochinv-promzhn-visnovki-montoringu>

91 Проект Закону про внесення змін Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за порушення гарантій адвокатської діяльності № 11279 від 21.05.2024: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/44234>

92 Відверто про виклики для захисників у справах про воєнні злочини (JustTalk, 15.12.2023): <https://justtalk.com.ua/post/vidverto-pro-vikliki-dlya-zahisnikiv-u-spravah-pro-voenni-zlochini>

налаштований адвокат не погодиться за гроші захищати агресора. Адвокат, який надає таку допомогу ледве не під примусом та ще й безкоштовно, має надавати її неякісно. Якщо ж адвокат надає БПД якісно або ж робить це за договором, то він «такий самий, як і його клієнт»⁹³. Така стигматизація загострює проблему ототожнення адвоката з клієнтом. Адвокати вказують, що їхні колеги, які через війну мають травматичний досвід, відмовляються вести такі справи. А хтось відмовляється з політичних міркувань або через осуд суспільства⁹⁴.

Також у рамках моніторингу судових процесів у справах щодо воєнних злочинів спостерігається системність у заміні захисників, зокрема і з формальних причин, що презюмує негативний вплив як на належну реалізацію права на захист, так і на розумну тривалість відповідних кримінальних проваджень. Формальні перепризначення захисників — це не забезпечення ефективної, реальної правничої допомоги⁹⁵. Тому якість надання правничої допомоги у таких справах далека від ідеалу.

Практичні механізми надання правничої допомоги в місцях позбавлення волі регулюються українським законодавством та міжнародними стандартами. Умови воєнного стану створили додаткові проблеми для адвокатів, зокрема щодо доступу до клієнтів та інформації. Попри точкові позитивні кроки, досі важливою залишається робота над подальшим забезпеченням гарантій незалежності адвокатської діяльності.

93 Звіт Національної асоціації адвокатів України з актуальних питань функціонування системи безоплатної правничої допомоги в Україні, с. 90: https://unba.org.ua/assets/uploads/publications/%D0%97%D0%B2%D1%96%D1%82%20%D0%91%D0%9F%D0%94_2023_.pdf

94 «Я не асоціююся з підзахисним — я потрібна для балансу правосуддя і справедливості», — адвокатка російських військових (Медійна ініціатива за права людини, 19.07.2024): <https://mipl.org.ua/ya-ne-asocziuyusya-z-pidzahysnym-ya-potribna-dlya-balansu-pravosuddya-i-spravedlyvosti-advokatka-rosijskyh-vijskovykh/>

95 Право на правову допомогу у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів: проміжні висновки моніторингу (Асоціація правників України, 09.04.2024): <https://uba.ua/ukr/news/pravo-na-pravovu-dopomogu-u-kriminalnikh-provadjhennjakh-shhodo-vonnikh-zlochyn-promzhn-visnovki-montoringu>

Розділ 5.

Роль громадських організацій, юридичних клінік та національних органів моніторингу умов утримання у в'язницях

5.1. ДІЯЛЬНІСТЬ СПОСТЕРЕЖНИХ КОМІСІЙ

В Україні представники правозахисних ГО та юридичних клінік можуть вести громадський контроль, входячи до складу спостережних комісій. Діяльність цих комісій регулюється Положенням про спостережні комісії⁹⁶. Спостережні комісії ведуть громадський контроль за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань у взаємодії з громадськими об'єднаннями.

Спостережні комісії утворюються районними, обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями. При цьому спостережні комісії, утворені обласними, Київською та Севастопольською міськими держадміністраціями, надають методичну допомогу спостережним комісіям, утвореним районними держадміністраціями, контролюють їхню діяльність, узагальнюють і поширюють досвід їхньої роботи, розробляють і затверджують форму звітності спостережних комісій (пункт 3 Положення).

Спостережні комісії у своїй діяльності керуються Конституцією України, КВК України, Законами України, «Про місцеві державні адміністрації», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк», іншими нормативно-правовими актами, а також цим Положенням.

Основні завдання спостережних комісій:

- організація та здійснення громадського контролю за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань;
- проведення регулярних відвідувань установ виконання покарань для контролю та перевірок стану дотримання прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань;

⁹⁶ Про затвердження положень про спостережні комісії та піклувальні ради при установах виконання покарань: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04.2004 № 429: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/429-2004-%D0%BF>; Про внесення змін до Положення про спостережні комісії: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 листопада 2022 р. № 1314: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1314-2022-%D0%BF#Text>

- надання допомоги у соціальній адаптації особам, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільненим від подальшого відбування зазначених видів покарань на підставах, передбачених законом (далі — звільнені особи);
- сприяння суб'єктам соціального патронажу у проведенні комплексу правових, економічних, організаційних, психологічних, соціальних та інших заходів, зокрема у наданні послуг, спрямованих на соціальну адаптацію звільнених, а також органам пробації у проведенні комплексу заходів, спрямованих на корекцію у суб'єктів пробації соціальної поведінки або її окремих проявів, формування соціально сприятливих змін особистості;
- сприяння органам і установам виконання покарань: у створенні належних умов для тримання засуджених, у їх матеріально-побутовому та медико-санітарному забезпеченні, у проведенні оздоровчо-профілактичних заходів, у підготовці засуджених до звільнення, у залученні до такої діяльності громадських і благодійних організацій, органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності, а також громадян;
- за потреби, зокрема й за зверненням адміністрації установи виконання покарань або уповноваженого органу з питань пробації, — участь у підготовці засуджених до звільнення, а також допомога у визначенні місця проживання;
- інші завдання у сфері організації та веденні громадського контролю за дотриманням прав, основоположних свобод та інтересів засуджених під час виконання кримінальних покарань в установах виконання покарань, надання допомоги у соціальній адаптації звільненим відповідно до Закону України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» (пункт 3 Положення).

Згідно з пунктом 6 Положення, члени спостережних комісій мають право без спеціального дозволу та за наявності перепустки безперешкодно відвідувати установи виконання покарань. Такі перепустки надають членам спостережних комісій на строк їх повноважень для відвідування установ виконання покарань, розташованих на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць (пункт 8 Положення). Спостережна комісія утворюється на три роки. Орган, що утворив спостережну комісію, інформує через медіа та на офіційному сайті про припинення повноважень комісії та формування нового її складу не пізніше ніж за три місяці до цього, а також про дострокове припинення членом комісії своїх повноважень. Підприємства, установи і організації незалежно від форми власності, які бажають включити до складу комісії своїх представників, подають до органу, що утворює спостережну комісію, відповідні пропозиції або рішення керівного органу організації (пункт 13).

Окрім того, під час відвідування спостережні комісії користуються правами, визначеними ч. 3 ст. 24 КВК України, зокрема:

- пересування територією установи;
- спілкування із засудженими (також і на умовах анонімності);
- ознайомлення з документами та особовими справами;
- подача усних і письмових запитів;
- перевірка додержання законодавства;
- оскарження протиправних дій (бездіяльності) посадових та службових осіб і негайного припинення таких дій з подальшим притягнення до відповідальності винних осіб (з письмовим повідомленням відповідної особи про вжиті заходи протягом 10 днів з дня отримання такої вимоги)⁹⁷.

97 Частина 3 статті 24 Кримінально-виконавчого кодексу України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

Законодавство не передбачає права членів спостережних комісій на надання юридичних консультацій під час моніторингових відвідувань, але вони можуть фіксувати порушення прав людини і вживати заходів для їх усунення.

Важливо також відзначити зміни у зв'язку з воєнним станом: підпункт 2 п. 3 Положення передбачає можливість тимчасового припинення відвідувань установ виконання покарань спостережними комісіями на період воєнного стану. Це рішення може ухвалювати окремо кожна спостережна комісія в межах її компетенції. Також було внесено зміни до процедури формування нового складу спостережної комісії. Зокрема, в період воєнного стану на території України та протягом шести місяців з дня його припинення чи скасування формування нового складу спостережної комісії не проводиться. Строк повноважень спостережних комісій подовжується на період воєнного стану на території України до затвердження її нового складу органом, що утворює спостережну комісію (пункт 12 Положення).

5.2. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕДСТАВНИКІВ ПРАВОЗАХИСНИХ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ТА ЮРИДИЧНИХ КЛІНІК

Згідно з положеннями Закону України «Про попереднє ув'язнення», ув'язнені мають право на правничу допомогу, яку можуть забезпечувати представники ГО, юридичних клінік чи адвокати. Такі організації можуть:

- надавати юридичні консультації за умови узгодження з адміністрацією закладу;
- листуватися з ув'язненими конфіденційно у разі, якщо їх представники є захисниками у кримінальному провадженні⁹⁸.

Однак, доступ до закладу без попереднього дозволу адміністрації зазвичай потребує додаткових погоджень, крім випадків, коли представники громадських організацій діють у складі НПМ.

Особи, які перебувають в місцях несвободи, можуть самостійно звертатися до правозахисних громадських організацій через засоби електронного зв'язку або поштою. Представники таких організацій, відповідно до чинного законодавства, мають право:

- відвідувати установи виконання покарань, якщо вони є членами спостережних комісій та/або моніторингових органів;
- надавати правничу допомогу за допомогою консультацій у відповідь на звернення осіб, які перебувають в місцях позбавлення волі;
- супроводжувати осіб, які перебувають під вартою, у суді.

Обсяг та вид такої допомоги може бути визначений у договорі про надання правничої допомоги, залежно від спроможностей громадської організації — людських та фінансових.

Звернення до правозахисних організацій — право особи, яка перебуває в місцях несвободи, і вона може обрати юристів та/або адвокатів у різних громадських організаціях на власний розсуд, залежно від питання, яке потребує вирішення.

98 Частина 5 статті 113 Кримінально-виконавчого кодексу України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

Судовий захист прав ув'язнених та їхніх інтересів — важливий інструмент, який забезпечує дотримання їхніх прав відповідно до законодавства. У Постанові Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 10 травня 2024 року у справі № 420/18539/22⁹⁹ вказано, що згідно з установчими документами, громадська організація має повноваження представляти й захищати права та інтереси виключно тих, хто є її членами. При цьому членами громадської організації можуть бути тільки фізичні особи. Відповідно, установчі положення не передбачають права на представлення і захист прав та інтересів осіб, які не є членами громадської організації.

Згідно з Кодексом адміністративного судочинства України:

- позовна заява повинна містити обґрунтування того, що конкретний нормативно-правовий акт порушує права позивача або застосовується у його правовідносинах;
- позови у сфері публічного порядку (наприклад, оскарження загальних або безособових норм) не допускаються, тобто необхідно довести, що певна норма має конкретний вплив на права окремої особи, яка перебуває в ув'язненні.

На практиці позови громадських організацій в інтересах ув'язнених часто є складними, їх непросто підтримувати у судовому порядку, а представники ГО стикаються з низкою перешкод, серед яких можна виділити обґрунтування подання позову та процедурні складнощі. Окремо варто сказати про певну кількість стратегічних судових справ стосовно захисту прав ув'язнених, що були ініційовані громадськими організаціями. Предметом оскарження в таких справах, зокрема, була відмова у наданні документів на запит громадської організації або недопущення уповноважених осіб громадських організацій у певні приміщення в місцях несвободи / неналежне поводження з такими представниками громадськості.

Альтернативним і найбільш дієвим механізмом можна назвати надання правничої допомоги через адвокатів. Ув'язнений може звернутися до громадської організації, яка укладає договір з адвокатом для надання правничої допомоги, а захисник, своєю чергою, може подавати позови й скарги та звертатися до суду в інтересах особи, представляючи її законні інтереси у судовому порядку.

Підсумовуючи питання позовів до суду від представників громадськості в інтересах ув'язненого, важливо зазначити необхідність забезпечувати співпрацю між громадським сектором та юридичною спільнотою для максимально ефективного захисту прав ув'язнених відповідно до міжнародних стандартів.

Що стосується юридичних клінік, то вони зазвичай надають безоплатні правові консультації особам, які перебувають у місцях несвободи. Діяльність юридичних клінік регламентується їх внутрішніми положеннями та законодавством України про надання безоплатної правничої допомоги.

По всій території України діє Асоціація юридичних клінік України, на сайті якої особа, яка перебуває в місцях несвободи, може обрати клініку залежно від специфіки запиту і зв'язатися безпосередньо для вирішення певного правового питання¹⁰⁰.

99 Постанова Верховного Суду від 10.05.2024 року; Справа № 420/18539/22 (№ К/990/41741/23); <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118962288>

100 Асоціація юридичних клінік України: <https://legalclinics.in.ua/>

5.3. ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ МОНІТОРИНГОВИХ ОРГАНІВ

Національний превентивний механізм (далі — НПМ) в Україні почав функціонувати у 2012 році за моделлю «Омбудсман +», яка передбачає тісну співпрацю між Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та представниками громадськості. Модель «Омбудсман +» забезпечує систематичний моніторинг місць несвободи, вона спрямована на попередження катувань та інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження.

Елементи моделі «Омбудсман +» включають:

- Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який здійснює загальне керівництво НПМ, забезпечує регулярні відвідування місць несвободи та вносить акти реагування до органів державної влади для усунення порушень прав людини;
- Департамент з питань реалізації НПМ — окремий структурний підрозділ Секретаріату Уповноваженого, що відповідає за організацію моніторингу місць несвободи та реалізацію функцій НПМ відповідно до міжнародних стандартів;
- Представництва Уповноваженого в областях — забезпечують реалізацію повноважень НПМ на регіональному рівні, зокрема організацію моніторингових візитів і приймання громадян;
- Консультативну раду з питань реалізації НПМ — це дорадчий орган при Уповноваженому, що надає підтримку, пропонує плани візитів і залучає до моніторингової діяльності представників громадських організацій, експертів, науковців та інших фахівців;
- моніторів — представників громадських організацій, що беруть участь у моніторингових візитах на підставі доручення, виданого Уповноваженим.

Згідно з моделлю, працівники Секретаріату Уповноваженого відвідують місця несвободи спільно з представниками громадськості.

НПМ діє на підставі Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» та Регламенту організації та здійснення регулярних відвідувань місць несвободи. Група НПМ може відвідувати місця несвободи без попереднього дозволу.

Згідно з Регламентом:

- учасники НПМ мають право на опитування ув'язнених за умов, які виключають стороннє прослуховування, зокрема за відсутності третіх осіб;
- опитування можуть проводитися в присутності перекладача, лікаря, працівників місць несвободи, а у разі опитування неповнолітніх — за участі законного представника, педагога або психолога (пункт 5.3.4 Регламенту);
- мета таких відвідувань полягає у моніторингу поводження з ув'язненими та оцінюванні умов їхнього утримання.

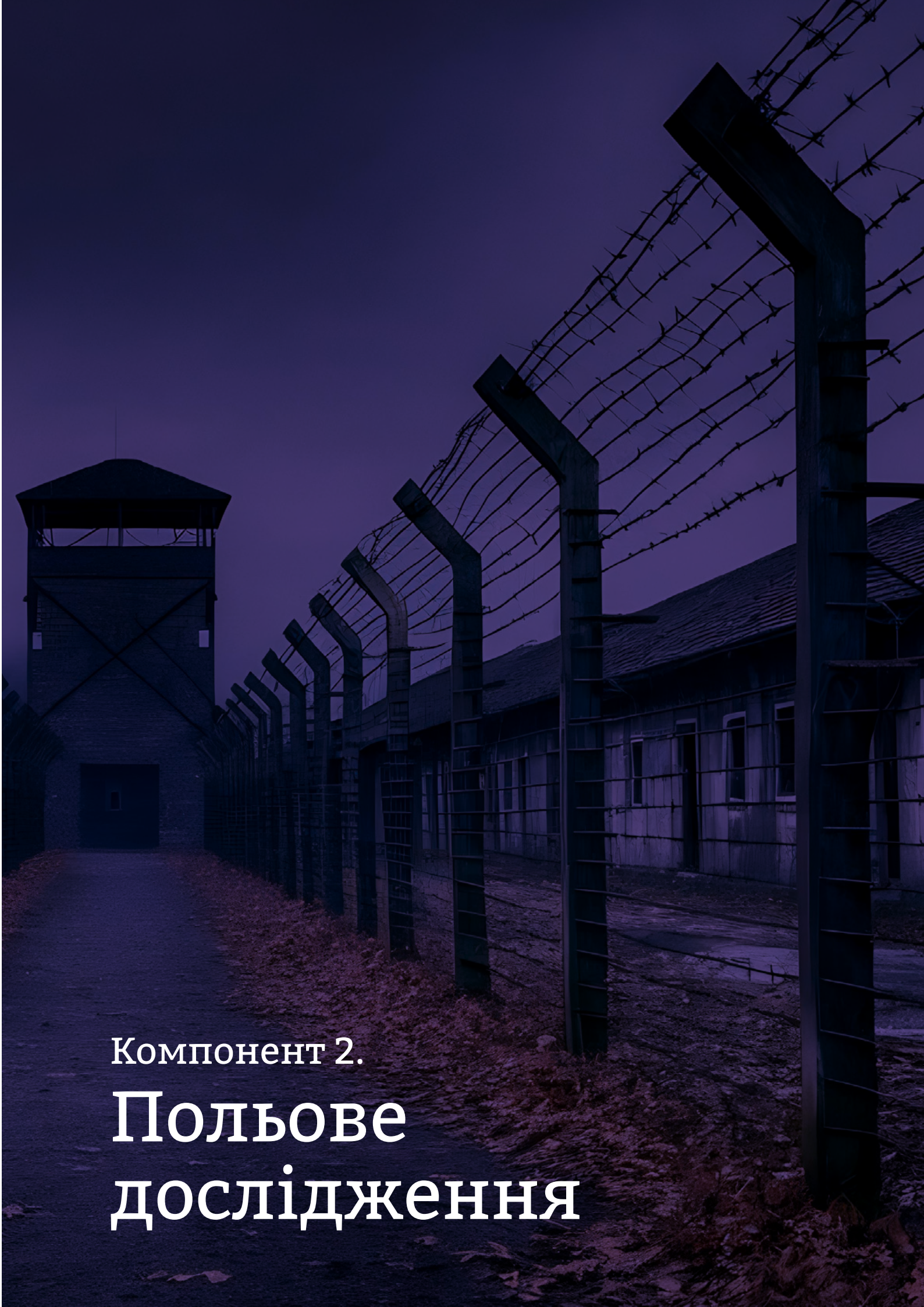
Хоча група НПМ наділена широкими можливостями для перевірки умов утримання ув'язнених, вона не уповноважена надавати юридичні консультації. Проте, вона може документувати випадки, коли особі не надається безоплатна вторинна правнича допомога, яку зобов'язана надати держава відповідно до законодавства, у разі, якщо порушено принцип конфіденційності при спілкуванні особи з адвокатом тощо.

План відвідувань місць несвободи формує Департамент НПМ з урахуванням необхідності періодичного охоплення всіх місць несвободи в Україні. Консультативна рада при Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини має право надавати пропозиції щодо цього плану. Кількість візитів НПМ не обмежена; вони поділяються на планові, позапланові і цільові¹⁰¹.

Участь у моніторингових візитах дозволена представникам громадських організацій, експертам, вченим та іншим спеціалістам незалежно від форм власності або підпорядкування. Представників громадськості залучає Уповноважений Верховної Ради України з прав людини через чинне доручення про право участі у відвідуваннях НПМ. Консультативна рада має право рекомендувати Уповноваженому надати або скасувати таке доручення.

Отже, хоча група НПМ не надає юридичних консультацій, її діяльність відіграє ключову роль у дотриманні прав людини у місцях несвободи, а також сприяє розвитку прозорих та ефективних механізмів контролю над умовами утримання людей у відповідних установах.

¹⁰¹ Пункт 1.4 Регламенту Про внесення змін до Регламенту організації та здійснення регулярних відвідувань місць несвободи для виконання функцій національного превентивного механізму в Україні: Наказ Уповноваженого Верховної Ради з прав людини від 17.10.2024 № 137.15/24: <https://files.notorture.org.ua/lib/Reglament.pdf>

Компонент 2.
Польове
дослідження

Розділ 1.

Суб'єкти надання правничої допомоги та механізми її надання

1.1. МІСЦЯ ПОПЕРЕДНЬОГО УВ'ЯЗНЕННЯ

До місць попереднього ув'язнення в Україні належать слідчі ізолятори (СІЗО) та установи виконання покарань з функцією СІЗО, які перебувають у сфері управління Міністерства юстиції України¹⁰². Для цього дослідження у фокусі перебували лише установи, що підпорядковуються ДКВС, з огляду на те, що кількість осіб, що перебувають під вартою в інших установах, є відносно незначною, а тому складно ідентифікувати певні тенденції.

Станом на початок 2025 року в системі Державної кримінально-виконавчої служби України налічувалось 177 установ¹⁰³, зокрема:

- виправних колоній — 115;
- виправних центрів — 23;
- слідчих ізоляторів (СІЗО) — 19;
- установ виконання покарань з функцією СІЗО — 15;
- виховних колоній — 5.

44 установи з усіх перебувають на тимчасово окупованій території України. У тимчасово окупованих регіонах найбільша кількість установ ДКВС України припадає на Донецьку (19 установ)¹⁰⁴ та Луганську (16 установ) області¹⁰⁵.

Донецька область:

- виправних колоній — 15;
- виправний центр — 1;

¹⁰² Установами для тримання осіб, щодо яких як запобіжний захід обрано тримання під вартою або до яких застосовано тимчасовий чи екстрадиційний арешт, є слідчі ізолятори Державної кримінально-виконавчої служби України, гауптвахти Військової служби правопорядку у Збройних Силах України. В окремих випадках, що визначаються потребою в проведенні слідчих дій, ці особи можуть перебувати в ізоляторах тимчасового тримання. У період дії воєнного стану в Україні та протягом двох років після його припинення чи скасування взятих під варту військовослужбовців можуть тримати в окремих ізольованих приміщеннях казарменого типу Військової служби правопорядку у Збройних Силах України (ст. 4 Закону України «Про попереднє ув'язнення»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text>)

¹⁰³ Згідно з відповіддю Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 01_0012 від 20.01.2025 на запит Центру прав людини ZMINA.

¹⁰⁴ Станом на лютий 2025 року близько 60 % населених пунктів у Донецькій області є тимчасово окупованими (784 населені пункти, 447 з яких перебувають під тимчасовою окупацією з 2014 року). Донецька область досі залишається територією активних бойових дій, тому всі ізолятори тимчасового тримання та установи, що виконують їх функції, які залишилися у підконтрольній уряду України частині області, були перенесені в більш безпечні області України або їх роботу призупинено.

¹⁰⁵ Згідно з відповіддю Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 01_0012 від 20.01.2025 на запит Центру прав людини ZMINA.

- слідчий ізолятор — 1;
- установ виконання покарань з функцією слідчого ізолятора — 2.

Луганська область:

- виправних колоній — 12;
- виправних центрів — 2;
- слідчий ізолятор — 1;
- установа виконання покарань з функцією слідчого ізолятора — 1.

Запорізька область¹⁰⁶:

- виправна колонія — 1;
- виправний центр — 1;
- установа виконання покарань з функцією СІЗО — 1107.

Одна виправна колонія є на непідконтрольній українському уряду території в Херсонській області¹⁰⁸, ще 5 установ — на території Автономної Республіки Крим, окупованій з 2014 року, з яких:

- виправних колоній — 2;
- виправний центр — 1;
- слідчих ізоляторів — 2.

Станом на 1 січня 2025 року в слідчих ізоляторах та установах виконання покарань, що виконують функцію СІЗО, на підконтрольній уряду України території утримували 14 598 осіб, з яких¹⁰⁹:

- 1895 засуджених (з них засуджені до довічного позбавлення волі — 961; слідують транзитом — 315);
- 3182 особи, вироки відносно яких не набрали законної сили;
- відносно 6975 осіб провадження перебувають на стадії судового провадження;
- відносно 2546 осіб провадження перебувають на стадії досудового розслідування.

Найбільше людей наразі утримують у Київській (2421 людей), Дніпропетровській (1857 людей) та Харківській (1403 людини) областях.

Інформацію про засуджених та осіб, узятих під варту, у розрізі процесуальних статусів узагальнювали згідно з відомостями, внесеними до Єдиного реєстру засуджених та осіб, узятих під варту. Станом на 24 лютого 2022 року Реєстр перебував у тестовій експлуатації, а у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації на територію України та для захисту відомостей доступ до

¹⁰⁶ Забезпечено виконання евакуаційних заходів щодо засуджених та осіб, взятих під варту, зокрема з державних установ: Оріхівська виправна колонія № 88, Вільнянська виправна колонія №20, Софіївська виправна колонія № 55, Кам'янська виправна колонія №101, Вільнянська установа виконання покарань № 11, Дружелюбівський виправний центр № 1. Див.: Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році, с. 158: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf>

¹⁰⁷ Станом на жовтень 2024 року на підконтрольній уряду території Запорізької області знаходиться також Біленьківська виправна колонія № 99, яка не була евакуйована. Див.: Моніторингове відвідування державної установи «Біленьківська виправна колонія (№ 99)». Офіс Омбудсману України, 2024: https://www.ombudsman.gov.ua/en/news_details/monitoringove-vidviduvannya-derzhavnoi-ustanovi-bilenkivska-vipravna-koloniya-99

¹⁰⁸ За даними, отриманими під час інтерв'ю з представником Департаменту з питань виконання кримінальних покарань, після деокупації Херсона та частини Херсонської області у листопаді 2022 року засуджених та взятих під варту, які перебували на території області, перевезли до Миколаївського СІЗО, де вони і досі перебувають (станом на кінець лютого 2025 року). Також після деокупації відбувалося налагодження роботи Херсонського СІЗО, Дар'ївської виправної колонії № 10, Північної виправної колонії №90, які наразі функціонують, але засуджених та осіб, взятих під варту там не тримають, оскільки цього не дозволяє безпекова ситуація.

¹⁰⁹ Згідно з Додатком 1 до відповіді Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 41/20-пі/5.4.3/14-25/3/1/24.1-25 від 07.02.2025 року на запит Центру прав людини ZMINA.

нього було обмежено, тому інформація щодо людей, які перебували на нині тимчасово окупованих територіях, не оновлювалась¹¹⁰.

За даними ДКВС України, станом на 24 лютого 2022 року кількість осіб у слідчих ізоляторах та установах виконання покарань, що виконують функцію СІЗО, які опинились на тимчасово окупованих територіях після повномасштабного вторгнення Російської Федерації, складала 2422 людини, серед яких¹¹¹:

- 900 ув'язнених;
- 21 засуджений до довічного позбавлення волі (вироки відносно яких набрали законної сили).

1.2. ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗАГАЛЬНОГО КОНТИНГЕНТУ УВ'ЯЗНЕНИХ У КРАЇНІ

Станом на початок 2025 року в установах виконання покарань ДКВС України тримали 37119 осіб, з яких:

- 36 333 — громадяни України;
- 786 — іноземні громадяни;
- 34 593 — чоловіки;
- 2393 — жінки;
- 133 — неповнолітні (з них 5 — дівчата)¹¹².

Як порівняти з 2022 роком, то загальна кількість ув'язнених скоротилася майже на 11 тисяч людей (у 2022 році — 48 038 осіб)¹¹³, однак значна частина ув'язнених з початком повномасштабного російського вторгнення опинилась у тимчасовій окупації.

Надіслана ДКВС України відповідь на інформаційний запит не має розбивки щодо установ, розташованих на території, окупованій РФ у 2014 році, від початку повномасштабного вторгнення у 2022 році. Однак із відкритих джерел відомо¹¹⁴, що у 2014 році Україна втратила 28 установ виконання покарань, які залишилися на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської областей і Криму. В них перебували майже 20 тисяч людей¹¹⁵.

Інформації про вік людей, яких тримають в установах виконання покарань, держава не збирає. Детальної статистики щодо рівня освіти ув'язнених у відповідь на інформаційний запит також не надали.

Що стосується осіб з інвалідністю та осіб з психічними розладами, то на початок 2025 року у закладах Центру охорони здоров'я ДКВС України перебувають:

110 Згідно з відповіддю Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 41/20-пі/5.4.3/14-25/3/1/24.1-25 від 07.02.2025 року на запит Центру прав людини ZMINA.

111 Згідно з Додатком 2 до відповіді Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 41/20-пі/5.4.3/14-25/3/1/24.1-25 від 07.02.2025 року на запит Центру прав людини ZMINA.

112 Згідно з відповіддю Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 25/19-пі/5.4.3/14-25/3/1/24.1-25 від 31.01.2025 року на запит Центру прав людини ZMINA.

113 Там само.

114 Перелік найменувань органів, установ виконання покарань, слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України: Наказ Міністерства юстиції України від 10.05.2017 № 1519/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1519323-17#Text>

115 Правозахисники закликали державу взяти на себе відповідальність за евакуацію місць несвободи. ZMINA, 2024: <https://zmina.info/news/pravozahysnyky-zaklykaly-derzhavu-vzyaty-na-sebe-vidpovidalnist-za-evakuaciyu-miscz-nesvobody/>

- 5004 особи на обліку з порушеннями психіки та поведінки,
- 1213 осіб з інвалідністю, з яких:
 - 37 мають I групу інвалідності;
 - 315 мають II групу інвалідності;
 - 861 має III групу інвалідності¹¹⁶.

До початку повномасштабного вторгнення на обліку перебувало 6582 особи з порушеннями психіки та поведінки, а також 1081 осіб з інвалідністю: I групи (найтяжча) — 38 людей; II групи — 329 людей; III групи — 714 людей¹¹⁷.

Можна побачити, що попри тимчасову окупацію частини територій і відсутність звітності щодо цих регіонів, кількість осіб з інвалідністю в пенітенціарній системі з 2022 року збільшилась.

Що стосується правових підстав для попереднього ув'язнення, то станом на початок 2025 року в СІЗО та установах виконання покарань з функцією СІЗО утримували 9521 особа, з яких:

- 964 особи підозрювались або обвинувачувались у вчиненні нетяжких злочинів;
- 8557 осіб — у вчиненні тяжких та особливо тяжких злочинів¹¹⁸.

На початок 2022 року у слідчих ізоляторах на тимчасово окупованих територіях, зокрема, у Старобільському СІЗО, Херсонському СІЗО та Маріупольському СІЗО, утримувалось 648 людей (53 людини — за нетяжкі злочини; 595 людей — за тяжкі та особливо тяжкі злочини)¹¹⁹.

Із засуджених, що відбувають покарання в установах ДКВС на підконтрольних уряду України територіях, найбільша частка припадає на такі категорії кримінальних правопорушень (станом на 2025 рік)¹²⁰:

- крадіжка — 5619 осіб;
- умисне вбивство — 4998 осіб;
- грабїж — 2075 осіб;
- розбій — 1231 особа;
- умисне тяжке тілесне ушкодження — 2022 особи;
- зґвалтування — 623 особи;
- злочини проти основ національної безпеки — 649 осіб;
- військові кримінальні правопорушення — 559 осіб;
- хуліганство — 271 особа;
- привласнення, розтрата майна або заволодіння ним через зловживання службовим становищем — 74 особи.

При цьому серед них 11 377 людей вперше відбувають покарання у виді позбавлення волі.

¹¹⁶ Згідно з відповіддю Центру охорони здоров'я Державної кримінально-виконавчої служби України № 226-ЦА-25 від 05.02.2025 року на запит Центру прав людини ZMINA.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Згідно з відповіддю Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 43/21-пі/5.4.3/14-25/3/1/24.1-25 від 07.02.2025 року на запит Центру прав людини ZMINA.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Згідно з відповіддю Департаменту з питань виконання кримінальних покарань Міністерства юстиції України № 46/23-пі/5.4.3/14-25/3/1/24.1-25 від 12.02.2025 року на запит Центру прав людини ZMINA.

1.3. МЕХАНІЗМИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ВТОРИННОЇ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

Українське законодавство закріплює право на доступ до правничої допомоги для всіх осіб, хто перебуває у місцях несвободи, включно із засудженими та ув'язненими. Враховуючи вразливе становище цих людей, зокрема, ізольованість від суспільства та обмежені фінансові ресурси, вони часто не в змозі оплатити правничі послуги. Тому, відповідно до українського законодавства, мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу¹²¹.

Щоб отримати послуги захисту або представництва в суді, затриманий/підозрюваний/засуджений подає відповідну заяву до адміністрації установи, в якій його утримують (СІЗО, установа виконання покарань). Після підтвердження права на допомогу документи надсилають до системи БПД, яка ухвалює рішення про призначення адвоката (або ж рішення про відмову в такому призначенні). Призначений адвокат має упродовж 5 днів провести перше конфіденційне побачення із засудженим.

Опитані адвокати підтверджують, що хоча формально є окремі кімнати з дверима у СІЗО, де можна спілкуватися з клієнтом, відсутність прихованих пристроїв аудіо- чи відеозапису не гарантується. Тому не можна стверджувати, що ці зустрічі є конфіденційними, і може бути гарантована адвокатська таємниця.

Один із адвокатів, якого опитали в рамках проведеного дослідження, вказав на те, що приміщення для зустрічей не обладнані «тривожними кнопками», тому у разі виникнення загрози життю чи здоров'ю адвоката він має покладатись на силу голосу та гучно кликати адміністрацію слідчого ізолятора¹²².

«Тривожна кнопка, як в американських фільмах, дуже не завадила б, а за її відсутності доводиться лише голосно кричати», — розповідає один з адвокатів.

Додаткова незручність — те, що у деяких установах надто пізно вмикають опалення, тож адвокати можуть близько години чекати в холодному приміщенні, поки представник адміністрації доставить клієнта. Це також опосередковано може впливати на якість надання правничої допомоги.

Наприклад, Одеський слідчий ізолятор побудований ще до 1917 року та, на жаль, не зазнав суттєвої модернізації, що призвело до критичного стану деяких приміщень. Зокрема, за словами одного з адвокатів, стіни кімнати побачень у приміщенні СІЗО покриті пліснявою. Така ситуація пов'язана як зі старою системою вентиляції та опаленням, так і зі слабкою ізоляцією будівлі від вологи. Тож після дощу підлога та стіни у коридорі й кімнатах для побачень покриваються водою.

Окрім того, респонденти вказали принаймні на один випадок, коли конфіденційний лист, направлений ув'язненим своєму адвокату, надійшов зі слідами того, що був відкритий та заклеєний заново. Це може свідчити про грубе порушення права на приватне життя, передбачене статтею 8 Конвенції про захист прав людини.

Що стосується порушення конфіденційності, то така ситуація склалась не тільки в установах, що підпорядковуються Міністерству юстиції України: у значній частині відвіданих територіальних підрозділів поліції також немає умов для забезпечення права на конфіденційне побачення затриманого з адвокатом. За даними Офісу Омбудсмена (2022 рік), найчастіше працівники поліції

¹²¹ Особи мають право на безоплатну правничу допомогу за умови, що вони відносяться до однієї або декількох категорій, визначених статтею 14 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу» або статтею 52 КПК України.

¹²² Хоча це дослідження не фокусується на позитивних зобов'язаннях держави за статтею 2 ЄКПЛ, подібні ситуації можуть свідчити про недотримання таких позитивних зобов'язань.

інформують, що побачення затриманих з адвокатами проводяться в службових кабінетах слідчих або інших приміщеннях без забезпечення цього права¹²³.

Адвокат з області біля лінії фронту розповів, що брак адвокатів відчувається з 2022 року, після початку повномасштабного вторгнення, а з 2023 року додалась ще одна тенденція тиску на адвокатів — залякування та вплив на адвокатів-чоловіків за допомогою повісток з військомату. Один із адвокатів повідомив, що з 2024 року такі дії почастишали, тому адвокати-чоловіки намагаються не виїздити на потенційно проблемні справи та домовляються з колегами-жінками, що перші будуть готувати правові позиції, а другі — виконувати роботу, пов'язану з прибуттям на місце затримання та надалі — до СІЗО або суду, а також на слідчі дії.

Також з 2022 року медіа повідомляли про принаймні 17 випадків фізичного нападу на адвокатів, які надають правничу допомогу у справах щодо незаконної мобілізації, серед іншого, під час подання адвокатських запитів до ТЦК та СП (територіальні центри комплектування та соціальної підтримки)¹²⁴.

Віддаленість, «дистанційний захист» та інші проблеми під час воєнного стану

Окремо можна виділити той факт, що під час воєнного стану до кримінального процесуального законодавства було введено норму про можливість дистанційної участі захисника. Зокрема, у частині 12 ст. 615 КПК України закріплено, що дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь захисника у проведенні окремої процесуальної дії, зокрема у разі неможливості явки захисника — із застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника. При цьому можливість дистанційної участі захисника ставить під загрозу дотримання прав людини і ефективність захисту.

Проте КПК України не містить вимоги врахувати думку захисника та його підзахисного щодо можливості «дистанційного захисту». Ці норми викликають занепокоєння з огляду на такі конвенційні вимоги, як практичність і дієвість (ефективність) професійної правничої допомоги, зокрема в аспекті конфіденційності спілкування з адвокатом.

Також правозахисники висловлюють побоювання щодо можливості застосування аудіозв'язку як форми залучення адвоката у кримінальному провадженні, оскільки аудіозв'язок не здатен повною мірою забезпечити вимоги статті 6 ЄКПЛ¹²⁵. Додатковим фактором ризику дистанційної участі захисника є неврегульованість способу забезпечення конфіденційності спілкування захисника з підзахисним. Спілкування перед проведенням процесуальної дії має на меті формування лінії захисту, обрання спільної позиції, надання захисником порад з приводу поведінки під час проведення подальшої процесуальної дії, можливість для підозрюваного повідомити про факти порушень його прав тощо.

На практиці засуджені та ув'язнені в намаганні реалізувати своє право на доступ до правничої допомоги стикаються з численними проблемами, зокрема, пов'язаними з недостатнім фінансуванням, кадровим забезпеченням та іншими факторами.

123 Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму в Україні за 2022 рік: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsdopovid-npm-2022-na-druk-1compressed-1.pdf>

124 Деякі публічні випадки, наприклад, побиття адвокатки Марії Населенко у Бучанському ТЦК: виклик правовій державі. Рада адвокатів Київської області, 2025: <https://radako.com.ua/pobyttya-advokatky-mariyi-naselenko-u-buchanskomu-tczk-vyklyk-pravovij-derzhavi/>; Патрульні затримали адвоката у Николаєві з підозрою на сп'яніння, але медогляд це спростував: тоді його відвезли у ТЦК. МикВісті, 2025: <https://nikvesti.com/news/incidents/301880-u-mykolaievi-advokat-zvynuvavyy-patrulnykh-u-napadi-politsiia-pryznachyla-rozsliduvannia-2024>

125 Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 3. 2022: https://www.researchgate.net/publication/366684199_Glovuk_I_Droz dov_O_Teteratnik_G_Fomina_T_Rogalska_V_Zavtur_V_Osoblivij_rezim_dosudovogo_rozsliduvanna_sudovogo_rozgladu_v_umovah_voennogo_stanu_naukovo-practnij_komentar_Rozdil IX-1_Kriminalnogo_pr

У 2023 році за результатами відвідування Омбудсманом з прав людини Хмельницького СІЗО встановлено, що деякі з громадян не отримують правничої допомоги від Регіонального центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Хмельницькій області. Зокрема, ув'язнені повідомили, що призначені їм адвокати центру з надання безоплатної вторинної правової допомоги з моменту обрання як запобіжного заходу тримання під вартою не брали участі в судових засіданнях, що проводилися за участю ув'язнених у режимі відеоконференції у спеціально обладнаному приміщенні, та не відвідували їх для узгодження правової позиції сторони захисту у справі. З ініціативи Уповноваженого регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Хмельницькій області за наведеним фактом провів перевірку та встановив, що адвокат допустив порушення Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі, внаслідок чого адвоката вилучено з Реєстру адвокатів, які надають БПД, та припинено дію контракту про надання ним БПД¹²⁶.

Крім того, в 2022 році працівники Офісу Омбудсмана в рамках реалізації функцій НПМ встановили випадки неналежного інформування ув'язнених, зокрема, в закладах Міністерства оборони України, де була відсутня інформація про телефонні номери «гарячих ліній» відповідних органів¹²⁷.

Також після початку повномасштабного російського вторгнення у лютому 2022 року виникла проблема належного фінансування системи БПД, оскільки бюджетне законодавство під час дії воєнного стану зазнало змін. Основне фінансове навантаження державного бюджету було спрямоване на першочергові потреби: забезпечення Збройних Сил, заходи безпеки населення та роботу комунальних служб. Своєю чергою, компенсацію адвокатам за роботу в системі БПД держава віднесла до незахищених статей видатків бюджету, тому було тимчасово припинено фінансування оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що вплинуло на повноту захисту прав і свобод громадян, на оплату праці адвокатів¹²⁸. Попри тимчасове призупинення фінансування, адвокати й далі надавали правничу допомогу в рамках кримінального процесу, а також у цивільних та адміністративних справах. Право на таку допомогу гарантоване законодавством, тому не може бути скасоване, і має забезпечуватися належним чином навіть під час воєнного стану. Станом на кінець травня 2022 року виникла заборгованість перед адвокатами, які співпрацюють з системою БПД, у розмірі близько 60 мільйонів гривень¹²⁹.

Задля відновлення фінансування Координаційний центр з надання правничої допомоги спільно з Міністерством юстиції ініціював процес внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України¹³⁰, що регламентує діяльність Державної казначейської служби в умовах воєнного стану. Завдяки цьому вже у квітні 2022 року були проведені перші виплати за зареєстрованими актами надання вторинної правової допомоги, але загальне фінансування так і не було забезпечене. Пізніше, до кінця травня 2022 року, було перераховано 46,8 млн грн, що дозволило частково погасити заборгованість перед адвокатами за вже надані послуги¹³¹.

Окрім того, ще одна проблема, що виникла внаслідок бойових дій та внутрішньої міграції, пов'язана з кадровим забезпеченням. Чимало адвокатів, які співпрацювали з центрами безоплатної

126 Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму в Україні за 2022 рік: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsdopovid-npm-2022-na-druk-1compressed-1.pdf>

127 Було відвідано 7 закладів в системі Міністерства оборони України та, серед іншого, встановлено відсутність інформації з телефонними номерами гарячих ліній Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Офісу Генерального прокурора та Державного бюро розслідувань. Доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2022 році, с.162–163: <https://ombudsman.gov.ua/report-2022/images/documents/annual-report-2022.pdf>

128 Міщук І. В. Особливості надання безоплатної правової допомоги в Україні під час воєнного стану. 2022, с. 4: http://apnl.dnu.in.ua/3_2022/12.pdf

129 Здійснено фінансування оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають БПД. Рада адвокатів Київської області, 2022: <https://radako.com.ua/zdijsneno-finansuvannya-oplaty-poslug-ta-vidshkoduvannya-vytrat-advokativ-yaki-nadayut-bpd/>

130 Про затвердження Порядку виконання повноважень Державною казначейською службою в особливому режимі в умовах воєнного стану. Постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.2021 № 590: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-2021-%D0%BF#Text>

131 Здійснено фінансування оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають БПД. Рада адвокатів Київської області, 2022: <https://radako.com.ua/zdijsneno-finansuvannya-oplaty-poslug-ta-vidshkoduvannya-vytrat-advokativ-yaki-nadayut-bpd/>

вторинної правничої допомоги, виїхали за межі країни, стали внутрішньо переміщеними особами або були призвані на військову службу чи добровільно стали до лав Збройних Сил. Це призвело до істотного дефіциту кваліфікованих правників, що ускладнило забезпечення права на захист для підозрюваних, обвинувачених та засуджених.

Особливо серйозні труднощі виникли в зонах активних бойових дій, де функції правозахисних інституцій не можуть бути реалізовані повною мірою. Брак правників, обмеження логістики і загроза безпеці не дають повноцінно надавати правничу допомогу в цих регіонах. Це суттєво обмежує право громадян на захист і правничу допомогу, оскільки індивідуальна консультація або фізичне представництво адвоката неможливі через небезпеку або відсутність інфраструктури.

З лютого 2022 р. на всій території України було введено воєнний стан відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану». У зв'язку із цим було впроваджено надзвичайні заходи для гарантування національної безпеки, серед яких можна виділити створення тимчасових блокпостів¹³². Більше ніж через рік дії воєнного стану постановою КМУ від 24 червня 2023 року № 630 (набрала чинності 27 червня 2023 року)¹³³, адвокати, залучені до системи БПД, отримали можливість безперешкодно пересуватися під час комендантської години за наявності відповідних документів:

- доручення системи БПД;
- документа, що посвідчує особу;
- свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю або посвідчення адвоката України.

Проте адвокати, які практикують у областях, наближених до лінії фронту, зазначили, що можливість безперешкодного виїзду на затримання, яке відбувається під час комендантської години, іноді стає проблематичною або навіть ілюзорною, часто ключову роль відіграє «людський фактор», наприклад, чи обізнані співробітники патрульної поліції або військовослужбовці, які чергують на блокпостах, про право адвоката на надання правничої допомоги, зокрема й під час комендантської години.

Деякі опитаних із адвокатської спільноти також відзначили, що автомобілі адвокатів оглядають на тих же підставах, як всі автомобілі, що проїжджають блокпост, а також можуть виникнути ситуації додаткової перевірки, якщо адвокат та/або його транспортний засіб стоїть біля об'єктів інфраструктури або органів державної влади. Це, зокрема, відбувається для попередження потенційного фотографування та передавання даних про розташування таких об'єктів спецслужбам РФ.

Тому можемо дійти висновку, що адвокати, які залишаються на підконтрольних уряду прифронтових територіях, несуть додаткові безпекові (зокрема й такі, що можуть призвести до поранення або навіть загибелі), фінансові та професійні ризики, що суттєво зросли з початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

¹³² Блокпост — посилений контрольно-пропускний пункт, який тимчасово встановлюється на в'їзді/виїзді на територію або з території, де діє воєнний стан та запроваджено комендантську годину. На ньому облаштовуються місця для перевірки осіб, транспортних засобів, багажу та вантажів, а також формуються позиції вогневих засобів і бойової техніки, організуються місця для відпочинку та забезпечення життєдіяльності особового складу, який виконує завдання на блокпосту. Їх встановлюють за рішенням військового командування для контролю за переміщенням осіб і транспортних засобів на територіях, де введено воєнний стан. На блокпостах правоохоронці можуть вимагати пред'явлення документів і проводити огляд речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, що, з одного боку, є необхідним для захисту державної безпеки, а з іншого — створює ризик порушення прав людини.

Нормативне регулювання таких перевірок на блокпостах визначено Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан» № 1455 від 29.12.2021: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text> та Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану» № 1456 від 29.12.2021 року: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-%D0%BF#Text>

¹³³ Про внесення до деяких постанов Кабінету Міністрів України змін щодо питань функціонування системи надання безоплатної правової допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2023 № 630: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/630-2023-%D0%BF#Text>

Інформація щодо доступу до правничої допомоги на тимчасово окупованих територіях України є фрагментарною й потребує додаткової перевірки та верифікації, адже незалежні медіа й інші джерела інформації припинили свою роботу.

Всупереч вимогам міжнародного гуманітарного права Росія поширила на тимчасово окуповані території своє законодавство, замінивши українське, серед іншого, у сфері регулювання адвокатської діяльності. Зокрема, у березні 2014 року окупаційна влада РФ оголосила про необхідність виконання низки вимог для продовження фахової діяльності адвокатами, які раніше перебували в Єдиному реєстрі адвокатів України та мали робоче місце на території АР Крим чи міста Севастополя. Серед таких вимог отримання паспорта громадянина РФ і складання кваліфікаційного іспиту на знання законодавства РФ. Тільки в цьому разі адвокати могли розраховувати, що зможуть працювати за фахом далі.

Відповідно до даних Коаліції «Україна. П'ята ранку», після окупації у 2014 році у Криму залишилися працювати близько 800 українських адвокатів, серед них і кримськотатарські. До 2014 року їх було удвічі більше — близько 1700. Усі роки окупації ті, хто захищають політв'язнів, зазнають утисків.

Серед основних форм тиску та переслідувань українських адвокатів такі:

- системне перешкоджання доступу до клієнтів;
- постійні переслідування: затримання, адміністративні арешти, переслідування в рамках адміністративних та кримінальних проваджень;
- затримання адвокатів і примусовий допит як свідків у справах їхніх підзахисних, щоб «вибити» захисника зі справи;
- системні штрафи для адвокатів, наприклад, за публікацію в особистих соціальних мережах інформації, яку Росія вважає забороненою або екстремістською¹³⁴.

Влітку 2014 року на непідконтрольних українській владі територіях перестали функціонувати суди, органи правопорядку та інші державні органи. У 2015 році в окупованих районах Донецької та Луганської областей на основі ухвалених окупаційними органами влади нормативних актів почали діяти окупаційні так звані «правоохоронні органи» та «суди». Адвокатів, які проживали на вказаних територіях, почали примушувати до співпраці не лише з цими органами, а й загалом із незаконно створеними органами влади, що було обов'язковою умовою для подальшої адвокатської діяльності.

У так званих «ЛНР» і «ДНР» були створені органи адвокатського самоврядування та ухвалене «законодавство», що регулює адвокатську діяльність. Починаючи з 2015 року, адвокати могли отримувати свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю на території цих самопроголошених республік, видані представниками окупаційної влади на цих територіях. Зокрема, близько 300 адвокатів зареєструвалися в новій організації адвокатів у так званій «ДНР», а 90 адвокатів — у так званій «ЛНР»¹³⁵.

У лютому 2022 року Росія всупереч нормам міжнародного права односторонньо визнала так звані «ДНР» та «ЛНР» у межах всієї Донецької та Луганської областей. 30 вересня 2022 року президент РФ Володимир Путін підписав «договори про входження до складу РФ» нових суб'єктів — окупованих українських територій, а саме Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей¹³⁶. На тимчасово окупованих російськими військами територіях з цього дня органи окупаційної влади почали використовувати законодавство РФ, проголошуючи, що ці області «увійшли в склад федерації».

¹³⁴ У Криму більша частина адвокатів є українськими громадянами, вони зазнають утисків — правозахисниця. Суспільне. Крим, 2023: <https://susplne.media/crimea/642080-u-krimu-bilsa-castina-advokativ-e-ukrainskimi-gromadanami-voni-zaznaut-utiskiv/>

¹³⁵ Детальніше дізнатися про здійснення адвокатської діяльності на тимчасово окупованих територіях можна тут: Тінювий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році, С.167: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/ali_shadowreport_chapter23.pdf

¹³⁶ Путін підписав укази про «незалежність» Херсонської та Запорізької областей. BBC, 2022: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-63050712>

Усі ці процеси призвели до того, що українські адвокати, які залишились на підконтрольних територіях, не можуть надавати правничу допомогу щодо юридичних питань, що стосується життя на окупованих територіях, навіть дистанційно, оскільки не є фахівцями у російському законодавстві та не мають відповідних російських документів про право на заняття адвокатською діяльністю. Вони можуть надавати консультації щодо питань, які стосуються захисту прав та представлення інтересів осіб на території, підконтрольній уряду України, однак мешканці тимчасово окупованих територій мають певні перестороги щодо дистанційних консультацій, адже не впевнені щодо збереження конфіденційності. Тому доступ до правничої допомоги на непідконтрольній Уряду України території залишається вкрай обмеженим.

Додатково до кадрових та безпекових проблем, матеріальне становище більшості громадян України є серйозною перешкодою для отримання правничої допомоги. За результатами опитування клієнтів бюро правничої допомоги, проведеного в грудні 2023 року, майже половина респондентів зазначила, що основною проблемою для них стала неможливість сплатити судовий збір. 34 % опитаних вказали, що вони не в змозі покрити супутні витрати, як-от на поштові відправлення чи судові експертизи¹³⁷. Однак, варто зауважити: судовий збір сплачується за подання до суду позовної заяви та іншої заяви, передбаченої процесуальним законодавством, а також за подання до суду апеляційної і касаційної скарг на судові рішення, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, заяви про скасування рішення третейського суду тощо¹³⁸. Згідно з українським законодавством, судовий збір не сплачується за подання будь-яких процесуальних документів в порядку кримінального процесуального судочинства. Законодавство України наразі не передбачає надання матеріальної допомоги особам, які перебувають у місцях попереднього ув'язнення. Єдине регулювання фінансової допомоги міститься у положенні статті 157 КВК України: особи, звільнені від відбування покарання, забезпечуються безоплатним проїздом до місця проживання або роботи в межах України. До того ж, особі, яку звільняють з місць відбування покарань, передбачена одноразова грошова допомога у разі, якщо на її особовому рахунку відсутні грошові кошти або їх залишок менший за одну норму добових витрат¹³⁹. Однак така допомога є обмеженою і часто не покриває навіть базових потреб звільнених, що ускладнює реінтеграцію та доступ до необхідних послуг, включно з правничими послугами.

1.4. ВПЛИВ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ НА ПРАКТИКУ ТРИМАННЯ ПІД ВАРТОЮ ТА СИСТЕМУ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ

Більшість респондентів дослідження відзначає, що зі вступом у дію нового КПК України в 2012 році певною мірою очікувалось скорочення практики безпідставного тримання під вартою. Проте, як свідчить результати дослідження правозастосовної практики, проведеного Радою Європи у 2018–2020 роках, у кількісному вимірі в 2019 та 2020 роках кількість усіх клопотань про застосування такого запобіжного заходу як тримання під вартою, задоволених судами, була більшою, ніж кількість усіх клопотань про застосування інших альтернативних запобіжних заходів, розглянутих судами¹⁴⁰.

137 Дослідження бар'єрів у доступі до правосуддя. Результати опитування клієнтів бюро правничої допомоги. 2023, с. 4: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2024/02/bpd-doslidzhennya-baryeriv-sichen-2024.pdf>

138 Стаття 3 Закону України «Про судовий збір»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text>

139 Про затвердження Порядку та умов надання одноразової грошової допомоги особам, звільненим з місць відбування покарання: Наказ Міністерства юстиції України від 12.03.2012 № 394/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0394-12#Text>

140 «Застосування запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою та домашнього арешту в Україні» (На основі аналізу практики за 2018–2020 рр.): звіт за результатами дослідження. Рада Європи, 2022, с. 97: <https://rm.coe.int/-/2022/1680a9663d>

Також варто зазначити, що під час воєнного стану відбулося розширення переліку суб'єктів, яким правнича допомога надається коштом держави. У травні 2022 року було додано дві нові категорії суб'єктів, які мають право на БПД:

- особи, які не мають документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України;
- потерпілі від кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, катування або жорстокого поводження під час воєнних дій чи збройного конфлікту¹⁴¹.

Іншим законом у лютому 2023 року додано таких суб'єктів, як громадяни України у справах щодо втрати (знищення) документів, отримання (видачі) документів, встановлення в судовому порядку фактів, що мають юридичне значення, якщо така необхідність виникла внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією РФ проти України (серед іншого для отримання компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок цього)¹⁴².

Розширення переліку суб'єктів, яким правнича допомога надається за рахунок держави, мало би призвести до збільшення кількості адвокатів у системі БПД. Попри це спостерігається негативна тенденція від початку запровадження воєнного стану: коло суб'єктів, які мають право на залучення безоплатного адвоката, розширилось, а кількість адвокатів у деяких регіонах, навпаки, значно скоротилась.

Після початку збройної агресії РФ, починаючи з 2014 року, з'явилася нова категорія кримінальних справ, пов'язаних із державною зрадою, участю в незаконних збройних формуваннях тощо, що також значно збільшило навантаження на органи досудового розслідування, пенітенціарну систему та систему БПД.

За даними Міністерства юстиції, на початку 2024 року під вартою перебували близько 46 тис. осіб (приблизно 26 тис. засуджених та 20 тис. у СІЗО в статусі підозрюваних та обвинувачених)¹⁴³.

Для порівняння: станом на початок 2022 року в системі виконання покарань перебувало 49,8 тисяч осіб¹⁴⁴. Тож під час воєнного стану дещо скоротилася чисельність ув'язнених, що пов'язано з кількома факторами: тимчасова окупація територій та дострокове звільнення ув'язнених для участі у воєнних діях тощо.

Після оголошення 24 лютого 2022 року режиму воєнного стану частина засуджених виявила бажання вступити до лав Збройних Сил України. Закон надав можливість такого звільнення з місць несвободи через процедуру помилування¹⁴⁵. Це стосувалося лише тих засуджених, які не вчинили тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень. За даними Міністерства юстиції України, станом на 10 квітня 2022 року Президент України видав три укази про помилування, завдяки яким 363 засуджених були звільнені для участі в бойових діях¹⁴⁶.

141 Про внесення змін до частини першої статті 14 Закону України «Про безоплатну правову допомогу» щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу: Закон України від 03.05.2022 № 2238-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2238-20#n5>

142 Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 23.02.2023 № 2923-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#n342>

143 Із в'язниці на фронт: які засуджені хочуть захищати Україну та хто з них зможе це зробити? Ексклюзив. Радіо Свобода, 15.04.2024: <https://www.radiosvoboda.org/a/iz-vyaznitsi-na-front/32903059.html>

144 Аналітичний звіт «Невидимі жертви війни: люди в місцях несвободи». Fight For Right, 2023, с. 17: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/Nevydimi_zhertvy_viyny_liudy_v_mistsiakh_nesvobody_web.pdf

145 Порядок здійснення помилування регулюється Указом Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015#n9>

146 На захисті країни усі рівні. Роз'яснення для засуджених. Міністерство юстиції України, 2022: <https://www.facebook.com/minjust.official/posts/pfbid0oi3T4haYwUy3er4r7ycra9arPqYHra8VWR9Njbyrhg6E9GdjytxcaobzP3bvr2RI>

Крім того, особи, до яких застосовано тримання під вартою, отримали право звертатися до прокуратури і суду щодо звільнення з-під варти для служби у Збройних Силах України за статтею 616 КПК України¹⁴⁷.

За процедурою, передбаченою в кримінальному процесуальному законодавстві, підозрюваний, обвинувачений, якого під час досудового розслідування або судового розгляду тримають під вартою (крім тих, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочинів проти основ національної безпеки України, умисного вбивства двох або більше осіб або вчиненого з особливою жорстокістю, або поєднаного зі зґвалтуванням або сексуальним насильством, або особливо тяжких корупційних кримінальних правопорушень, чи у вчиненні кримінальних правопорушень, проти статевої свободи та статевої недоторканості, проти громадської безпеки, порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами в стані сп'яніння, посягання на життя працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця), а також підозрюваний, обвинувачений, який на момент вчинення кримінального правопорушення займав особливо відповідальне становище, має право звернутися до прокурора з клопотанням про ініціювання перед слідчим суддею або судом питання про скасування цього запобіжного заходу для продовження та/або проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період, та/або військової служби за контрактом осіб рядового, сержантського і старшинського та офіцерського складу.

В умовах воєнного стану учасників бойових дій, українців з реальним бойовим досвідом буде звільнено з-під варти. І вони зможуть компенсувати свою провину в найгарячіших точках війни... Ключове зараз — оборона», — заявив президент Володимир Зеленський¹⁴⁸.

Ця ініціатива стосувалася насамперед колишніх військових і ветеранів АТО/ООС з судимістю, які перебували під вартою. Надалі політику залучення засуджених до війська розширили. У 2023–2024 роках розроблено спеціальний закон про добровільну мобілізацію ув'язнених. Верховна Рада 8 травня 2024 року ухвалила закон, що передбачає умовно-дострокове звільнення окремих категорій засуджених для служби в ЗСУ¹⁴⁹. Згідно з цим законом, мобілізувати дозволено тих, у кого залишилося не більше трьох років відбуття покарання, за винятком засуджених за особливо тяжкі злочини — вбивства, зґвалтування, державну зраду, а також деякі корупційні злочини.

З іншого боку, з початку повномасштабного російського вторгнення кримінальна політика України посилилася щодо певних категорій правопорушень, зокрема, про це згадують кілька респондентів.

В час війни спочатку кримінальна політика змінилась таким чином, що були обмеження, щоб обирати тюремні санкції для дрібних крадіжок, оскільки додалась фраза “крадіжка в час війни”, тобто спочатку в системі опинились в'язні, які в принципі там не мали би бути, а потім в кінці 2024 року була реформа, яка мала прибрати цю проблему», — коментує представник держави, який взяв участь у дослідженні.

Що стосується загальної характеристики осіб, які перебувають в місцях попереднього ув'язнення, то це, зокрема, люди, яких підозрюють у колабораційній діяльності та державній зраді. Також з початку збройного конфлікту в 2014 році зросла кількість військовослужбовців, які вчинили кримінальні правопорушення. Це охоплює як загальні кримінальні правопорушення, так і правопорушення, що стосуються порядку несення військової служби (дезертирство, самовільне залишення частини, непокора тощо).

¹⁴⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

¹⁴⁸ Зеленський: ув'язнених УБД звільнять для участі у війні проти Росії. РБК Україна, 2022: <https://www.rbc.ua/ukr/news/zelenskiy-zaklyuchennyh-ubd-osvobodiyat-uchastiya-1646040046.html>

¹⁴⁹ Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо запровадження інституту умовно-дострокового звільнення осіб від відбування покарання для безпосередньої їх участі в обороні країни, захисті її незалежності та територіальної цілісності: Закон України від 08.05.2024 № 3687-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-20#Text>

Не секрет, що ще з часів Антитерористичної операції з 2014 року збільшилась кількість військових у місцях несвободи, але вона суттєво збільшилась зараз в час війни. У зв'язку із злочинами військовими, які вчиняються — переважно СЗЧ (самовільне залишення військової частини або місця служби — ред.) 150 і пов'язаними з цим військовими злочинами», — зауважує опитаний в ході дослідження державний службовець.

Частина військовослужбовців, яких тримають під вартою, перебуває в установах, що підпорядковуються Міністерству юстиції, а частина на гауптвахтах — вони перебувають у підпорядкуванні Військової служби правопорядку Збройних Сил України.

Говорячи про гауптвахти, адвокатка, яка брала участь у опитуванні, наголошує, що існує також проблема доступу військових до правничої допомоги. Оскільки багатьох із них затримують у зоні бойових дій або у військових частинах, адвокатам складно отримати до них доступ. Крім того, законодавство передбачає суворі запобіжні заходи щодо військовослужбовців, що майже унеможлиблює застосування альтернативних варіантів запобіжних заходів, окрім тримання під вартою.

1.5. ПРАКТИКА НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ ЗАСУДЖЕНИМ У МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ

За даними системи БПД, в установах виконання покарань діють консультаційні пункти доступу, які забезпечують правову підтримку засуджених. Юристи системи БПД проводять як особисті прийоми, так і дистанційні консультації. Графік роботи таких пунктів затверджується не рідше ніж раз на квартал, але через високий попит консультації нерідко проводяться й щомісяця. Інформацію про графік роботи таких консультативних пунктів можна дізнатися у адміністрації установи¹⁵¹.

Що стосується тематики звернень, то найчастіше засуджені звертаються з питаннями щодо перегляду кримінальних справ, сімейними та спадковими справами, питаннями стосовно соціального забезпечення та інших аспектів, які безпосередньо впливають на їхнє життя як під час відбування покарання, так і після звільнення.

Загалом за одинадцять місяців 2023 року до системи безоплатної правничої допомоги по різні види послуг звернулось понад 4,5 тисяч засуджених¹⁵².

За словами юриста Збаразького бюро правничої допомоги, 45–50 % звернень стосувалися кримінального права, зокрема повторного розгляду справ, подання апеляційних та касаційних скарг. Решта звернень здебільшого стосувалися цивільного, сімейного та спадкового права, включно з прийняттям спадщини, розірванням шлюбу та скасуванням заборгованості за комунальними платежами. Також зросла кількість запитів щодо амністії, помилування та можливості служби в ЗСУ¹⁵³.

Частина запитів стосується порушень прав під час перебування в місцях несвободи: ненадання належного лікування, обмеження в телефонних дзвінках або скарги на умови тримання (перенаселеність камери, погані побутові умови тощо). На думку опитаної юристки БПД, кількість таких скарг останніми роками трохи зменшилася, завдяки моніторинговим візитам НПМ:

150 Стаття 407 Кримінального кодексу України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

151 Як система БПД надає допомогу засудженим. Безоплатна правнича допомога, 2024: <https://legalaid.gov.ua/statti/yak-systema-bpd-nadaye-do-pomogu-zasudzhenym/>

152 Там само.

153 Там само.

Скарг щодо утримань у СІЗО було більше п'ять років тому. Зараз — менше. Думаю, це вплив моніторингів, коли кожен “зайвий куток” перевіряють».

Зауважимо, що попри такі позитивні оцінки представниці системи БПД стосовно зменшення скарг на умови утримання в СІЗО, кількість заяв, що перебувають на розгляді в Європейському суді з прав людини проти України — 7550 (станом на 31 січня 2025 року¹⁵⁴). Значна частка з них стосується саме неналежних умов утримання, зокрема, станом на червень 2023 року кожне п'яте рішення ЄСПЛ ухвалено щодо порушення прав засуджених та осіб, взятих під варту (2021 — 71 рішення; 2022 — 122 рішення; 2023 (6 міс.) — 13 рішень)¹⁵⁵.

Правнича допомога особам, утримуваним у СІЗО, здійснюється як коштом держави (через систему безоплатної правничої допомоги), так і адвокатами, які надають правничу допомогу на підставі укладених з ними договорів. Через війну доступ до адвокатів ускладнився, зокрема, через логістичні труднощі та проблеми безпеки, що зазначалося вище.

Багато адвокатів все ж таки залишили країну, і зменшилась кількість людей, готових працювати навіть з правопорушниками. Тому я вам чесно скажу, що не всі готові працювати з людьми, які вчиняють кримінальні правопорушення», — коментує адвокатка з БПД.

«Наприклад, в Херсоні було порядку 100 залучених до системи БПД (адвокатів — ред.), сьогодні їх менше 10. Плюс безпековий аспект теж треба враховувати. У Львові, Львівській області ситуація трошки інша, але і там зменшилась кількість адвокатів БПД», — зауважує одна з респонденток дослідження, що представляє громадянське суспільство.

Особи, які тримаються під вартою, також можуть залучити адвоката за власні кошти, уклавши з ним договір. Однак дуже часто люди в місцях несвободи просто не можуть собі цього дозволити фінансово. Представниця однієї з громадських організацій коментує, що гонорари, яких вимагають адвокати, що надають правничу допомогу за договорами, інколи бувають «захмарними». Водночас вона також відзначає, що система безоплатної правничої допомоги наразі сильно завантажена та існують додаткові проблеми, пов'язані з зацікавленістю її працівників.

154 Pending applications allocated to a judicial formation. 2025: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/stats-pending-month-2025-bil>

155 Дані заступника Міністра юстиції Олександра Банчука. Міністерство юстиції України, 2023: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/u-minyusti-pe-redbachayut-rizni-sposobi-vidshkoduvannya-za-nenalejni-umovi-utrimannya-uvyaznenih>

Розділ 2.

Організація надання правничої допомоги ув'язненим: роль адвокатури та системи БПД

2.1. ПЕНІТЕНЦІАРНА ТЕМАТИКА В АДВОКАТСЬКІЙ ОСВІТІ ТА СИСТЕМІ ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ

Пенітенціарне право (відповідно до норм КВК України — кримінально-виконавче право) не входить до обов'язкової програми підготовки адвокатів для складання кваліфікаційного іспиту. Однак окремі аспекти дотримання прав осіб під час тримання під вартою входять до матеріалу, який має знати той, хто бажає скласти такий іспит — зокрема, до блоку «кримінальне право» (питання щодо Загальної та Особливої частини КК України), «кримінальне процесуальне право» (серед іншого, процедура затримання, обрання запобіжного заходу, право підозрюваного/обвинуваченого, процесуальні гарантії адвоката у кримінальному провадженні, а також вимоги до складання процесуальних документів на різних стадіях провадження), Європейська конвенція з прав людини (окремі статті Конвенції, щодо яких може бути подана заява в інтересах особи, що перебуває під вартою, а також практика ЄСПЛ щодо відшкодування в разі незаконного засудження тощо)¹⁵⁶. Також у письмовій практичній частині іспиту передбачено, що майбутній адвокат має вміти скласти процесуальні документи, які стосуються захисту прав осіб, що перебувають під вартою — клопотання про обрання чи зміну запобіжного заходу, апеляційну скаргу, заяву до ЄСПЛ тощо¹⁵⁷.

Відповідно до Порядку підвищення кваліфікації адвокатів, встановленого Національною асоціацією адвокатів України, кожен адвокат має щорічно проходити навчання на 15 залікових балів, з яких не менше ніж 2 бали повинні бути отримані за курс з професійної етики¹⁵⁸. Тематика семінарів, які адвокат обирає для навчання, не обмежується. Єдина вимога, що має бути дотримана — організація семінарів провайдерами, які мають дозвіл від Центру акредитації Вищої школи адвокатури НААУ¹⁵⁹. Провайдер має пройти сертифікацію за певною темою, підтвердивши свій професійний рівень та достатні знання для того, щоб викладати. Тож адвокат, що бажає підвищити свою кваліфікацію з певних пенітенціарних питань, може це зробити як на «сертифікованих» семінарах, так і на тих, що їх організують представники громадянського суспільства та міжнародні організації (у форматах онлайн та офлайн).

¹⁵⁶ Нова програма кваліфікаційного іспиту (редакція від 21 вересня 2019 року): <https://kdkako.com.ua/nova-programa-kvalif-ispitu/>

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Порядок підвищення професійного рівня адвокатів України (редакція рішення Ради адвокатів України від 13 грудня 2024 року № 90): <https://cpd-production-storage.s3.eu-central-1.amazonaws.com/documents/67865c06ce116.pdf>

¹⁵⁹ Про створення Центру акредитації, обліку та контролю підвищення кваліфікації адвокатів: Наказ Вищої школи адвокатури Національної асоціації адвокатів України від 01.04.2019. № 6: <https://cpd-production-storage.s3.eu-central-1.amazonaws.com/docs/%D0%91%D0%B5%D0%B7+%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F.png>

Практика свідчить, що адвокати нерідко обирають семінари не за тематикою, а за зручністю відвідування та нарахуванням необхідних залікових балів, щоб уникнути дисциплінарної відповідальності, яка може полягати у призупиненні або позбавленні права на заняття адвокатською діяльністю, що фактично є відмовою у доступі до професії. Відповідно через такий підхід недостатньо уваги приділяють питанням пенітенціарного права. До того ж, Вища школа адвокатури НААУ не забезпечує належної кількості заходів з підвищення кваліфікації, присвячених саме пенітенціарним питанням.

Окрім цього, адвокати можуть проходити навчання в межах міжнародних ініціатив, оскільки Рада адвокатів України офіційно акредитувала всі курси проєкту Human Rights Education for Legal Professionals (HELP) від Ради Європи для адвокатів системи безоплатної правничої допомоги.

Теоретично сертифікати про проходження цих курсів мають забезпечити адвокатам, які співпрацюють з системою БПД, два кредити за кожен пройдений курс HELP¹⁶⁰. Насправді Вища школа адвокатури тримається такої позиції, що незалежно від кількості пройдених курсів HELP адвокат може отримати лише два залікових бали (навіть якщо він (вона) отримав(-ла) 5, 6 або навіть більше сертифікатів HELP). Офіційна позиція Вищої школи адвокатури: «Відповідно до пункту 13 Порядку підвищення професійного рівня адвокатів України, одним із видів підвищення професійного рівня адвокатів є проходження курсів Ради Європи на навчальній платформі HELP. У цьому пункті зазначено, що проходження курсів враховується в кількості 2 залікових години за умови підтвердження навчання відповідним сертифікатом. Формулювання пункту 13 передбачає зарахування 2 залікових годин за проходження курсів (у множині), незалежно від кількості отриманих сертифікатів. Тож загальна кількість залікових годин за проходження кількох курсів на платформі HELP є фіксованою та становить 2 залікові години, а не додається за кожний окремий сертифікат».

Зокрема, на платформі пропонуються спеціалізовані курси щодо стандартів Ради Європи відносно окремих аспектів дотримання прав на захист від катування та жорстокого поводження та права на доступ до правничої допомоги¹⁶¹. Станом на грудень 2024 року на офіційній платформі HELP було зареєстровано 17 тисяч українських користувачів, а 37 курсів перекладені українською мовою і доступні для представників юридичних професій¹⁶².

У 2023 році найпопулярнішими серед українських адвокатів та юристів стали, зокрема, курси «Вступ до ЄКПЛ та ознайомлення з ЄСПЛ», «Критерії прийнятності заяв в ЄСПЛ», «Етика для суддів, прокурорів та адвокатів», «Перехідне правосуддя та права людини» і «Міжнародне співробітництво у кримінальних справах»¹⁶³.

Також опитані в рамках підготовки цього звіту адвокати згадують, що на початку запуску системи БПД в Україні якість просвітницьких заходів була вищою, тематика навчань більш різноманітною, а отримані знання справді були корисними у практичній роботі. Серед основних викликів стосовно проведення навчань згадують брак фінансування і внутрішні зміни в системі БПД, зокрема, реорганізацію та часту зміну персоналу.

В Україні діють загальні об'єднання адвокатів, однак окремих спеціалізованих мереж, які фокусувалися б виключно на правничій допомозі ув'язненим, не існує. Адвокати у цій сфері можуть

160 Рада адвокатів України офіційно акредитувала всі україномовні курси Ради Європи HELP для адвокатів системи безоплатної правової допомоги. Офіс Ради Європи в Україні, 2024: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/bar-council-of-ukraine-officially-accredits-all-coe-help-online-courses-available-in-ukrainian-for-lawyers-working-within-the-free-legal-aid-system>

161 Програма Ради Європи HELP: інформація про навчальні курси для представників юридичної спільноти. Вища школа адвокатури, 2022: <https://www.hsa.org.ua/blog/programa-rady-yevropy-help-informatsiya-pro-navchalni-kursy-dlya-predstavnykiv-yurydychnoyi-spilnoty/>

162 Освіта в галузі прав людини для юристів в Україні: результати дворічного Проєкту Ради Європи. Офіс Ради Європи в Україні, 2024: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/human-rights-education-for-legal-professionals-in-ukraine-results-of-the-two-year-council-of-europe-project>

163 Рада адвокатів України офіційно акредитувала всі україномовні курси Ради Європи HELP для адвокатів системи безоплатної правової допомоги. Офіс Ради Європи в Україні, 2024: <https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/bar-council-of-ukraine-officially-accredits-all-coe-help-online-courses-available-in-ukrainian-for-lawyers-working-within-the-free-legal-aid-system>

працювати в рамках ініціатив з надання безоплатної правничої допомоги або міжнародних проєктів, впроваджених Радою Європи або іншими організаціями.

Окремі адвокатські об'єднання допомагають ув'язненим у певних категоріях справ, наприклад:

- представництво інтересів іноземців, які перебувають у місцях позбавлення волі;
- захист прав осіб, що постраждали від катувань або неналежного поводження;
- юридична допомога ув'язненим військовослужбовцям або особам, обвинуваченим у військових злочинах тощо.

Для підвищення рівня правової обізнаності як громадян, так і адвокатів, у 2016 році Координаційний центр з надання правничої допомоги створив платформу WikiLegalAid¹⁶⁴, яку офіційно презентували у 2018 році. Це довідково-інформаційна база, що дозволяє працівникам центрів БПД оперативно надавати консультації та формувати кращі практики правового консультування. Протягом 2023 року зафіксовано 49,2 млн переглядів сторінок платформи — це майже вдвічі більше, ніж за аналогічний період минулого року. 73 % — переглядів з України¹⁶⁵.

Окремі просвітницькі ініціативи адвокати реалізують у рамках індивідуальних проєктів у співпраці з вітчизняними та зарубіжними університетами. Такі проєкти, зокрема, стосуються тематики стандартів прав людини у місцях несвободи¹⁶⁶, а також стандартів ЄКЗК¹⁶⁷, заборони катувань¹⁶⁸, права на свободу¹⁶⁹ тощо.

В аспекті тематики дослідження слід зупинитися на питанні відносин між адвокатурою та Державною пенітенціарною службою (на різних ієрархічних рівнях). Останнім часом є тенденція до формалізації співпраці між адвокатурою та органами ДКВС України на різних рівнях. Зокрема, у 2018 році Координаційний центр з надання правничої допомоги, адміністрація ДКВС України та Центр пробації підписали Меморандум про співпрацю, що має консолідувати зусилля державних інституцій, щоб забезпечити реальний доступ осіб, які перебувають у місцях несвободи (або на обліку в органах пробації), до безоплатної правничої допомоги¹⁷⁰.

У Меморандумі йдеться про створення дистанційних пунктів доступу до системи БПД в установах виконання покарань, а також про поширення друкованих матеріалів і проведення правопросвітницьких заходів.

На початку лютого 2025 року Меморандум було оновлено і додано спільний план заходів¹⁷¹. Тепер у плані йдеться про створення належних умов для реалізації прав засуджених. Практична реалізація цього пункту передбачає поліпшення умов для конфіденційних зустрічей із адвокатами, можливість оперативного звернення до фахівців БПД у разі виникнення проблем (оскарження дисциплінарних стягнень, порушення режиму тримання тощо). Також йдеться про посилення взаємодії між міжрегіональними центрами БПД та установами ДКВС України. Один із пріоритетів Меморандуму — забезпечувати функціонування консультаційних пунктів доступу до БПД в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, серед іншого, за допомогою відеозв'язку. Потреба у відеозв'язку особливо критична в регіонах, наближених до бойових дій.

164 Платформа WikiLegalAid: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0

165 Річний звіт системи безоплатної правничої допомоги за 2023 рік: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/zvit-systemy-bpd-2023-2.pdf>

166 Стандарти прав людини у місцях несвободи: <https://www.cpt-echr.com>

167 Стандарти ЄКЗК: <https://thecptinfo.wordpress.com>

168 Заборона катування: <https://torturestop.wordpress.com>

169 Право на свободу: <https://echrliberty.wordpress.com>

170 Засуджені особи отримують ще більше можливостей доступу до БПД. Безоплатна правничка допомога, 2018: <https://legalaid.gov.ua/novyny/za-sudzheni-osoby-otrymayut-shhe-bilshе-mozhlyvostej-dostupu-do-bpd>

171 Меморандум про співпрацю між Департаментом виконання кримінальних покарань та Координаційним центром з надання правничої допомоги, 2025: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/02/memorandum-i-plan-bpd-ta-bdkvs-na-2025.pdf>

Такий дистанційний формат захищає адвокатів від ризикованих поїздок, а також дозволяє оперативно реагувати на термінові скарги. Водночас доводиться враховувати технічні можливості установ виконання покарань (якість інтернет-з'єднання, наявність відповідного обладнання).

На початку лютого 2022 року також підписаний Меморандум про співпрацю між Національною асоціацією адвокатів України та Департаментом з питань виконання кримінальних покарань¹⁷².

Документ передбачає обмін досвідом та запровадження міжнародних стандартів дотримання прав людини в установах, що підпорядковуються ДКВС України. Сторони домовилися сприяти створенню належних умов для реалізації прав в'язнів, зокрема права на отримання якісної адвокатської допомоги.

Загалом, з огляду на укладені меморандуми, можна говорити про посилення партнерства між адвокатурою та Міністерством юстиції. Як представники адміністрацій установ, так і представники системи БПД в ході дослідження повідомили, що проблем щодо співпраці не виникає.

У південному регіоні України представники місцевих центрів БПД регулярно проводять роз'яснювальні заходи із засудженими та особами, взятими під варту, зокрема стосовно права на безоплатну правничу допомогу, порядку написання скарг і звернень, оскарження судових рішень. Особлива увага приділяється статті 6 Європейської конвенції з прав людини щодо права на справедливий суд.

Також адміністрація вказує, що засуджені або взяті під варту можуть подати заяву про призначення адвоката в рамках системи БПД як офлайн, так і дистанційно через електронну пошту.

Представник одного із СІЗО підкреслює, що за потреби оперативного вирішення питань використовується відеозв'язок з адвокатами.

Зі слів представників установ у південному регіоні, проблем із пропуском адвоката або організацією зустрічей (зокрема, у вихідні дні) зазвичай не виникає, якщо документи оформлені належним чином.

Умови для конфіденційних побачень без суцільного скла надаються з урахуванням режимних вимог, і такі побачення не входять до загальної кількості дозволених зустрічей із рідними.

Один із опитаних респондентів навів приклад, коли в одному зі слідчих ізоляторів Одеської області адвокат і його помічник скаржилися на відмову в доступі до підзахисного. З'ясувалося, що у договорі про надання правничої допомоги не було зазначено інформації про помічника адвоката та не було взято згоди самого клієнта на представлення його інтересів помічником разом із адвокатом. Після надання рекомендацій із боку представників управління (зокрема про необхідність доповнити договір) адвокат і помічник виправили документи, і буквально через декілька годин змогли зустрітися з клієнтом без жодних перешкод.

Слід зауважити, що у грудні 2022 року ЄСПЛ ухвалив рішення проти України за статтю 5 Конвенції про захист прав людини саме внаслідок недопуску адвоката до клієнта у п'ятницю після завершення робочого часу в лютому 2020 року, незважаючи на те, що особу було звільнено з-під варту за ухвалою апеляційного суду. Лише тому, що працівники Одеського слідчого ізолятора не допустили адвоката до установи та відмовилися брати до виконання ухвалу апеляційного суду про звільнення підозрюваного, мотивуючи це завершенням робочого часу, ЄСПЛ встановив порушення права на свободу¹⁷³.

172 НААУ та Департамент з питань виконання кримінальних покарань підписали Меморандум про співпрацю. Національна асоціація адвокатів України, 09.02.2022: <https://unba.org.ua/news/7272-naau-ta-departament-z-pitan-vikonannya-kriminal-nih-pokaran-pidpisali-memorandum-pro-spi-vpracuy.html>

173 Sydorenko and Others v. Ukraine, № 26269/13 and 4 others, in respect of Petro Nikolayenko, application № 19068/20: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-221230>

2.2. ЗАГАЛЬНИЙ ПРОФІЛЬ АДВОКАТІВ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ЗАХИСТ У СПРАВАХ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ОБМЕЖЕННЯМ ПРАВА НА СВОБОДУ

Усі практикуючі адвокати в Україні повинні мати вищу юридичну освіту, пройти процедуру складання кваліфікаційного іспиту, стажування, скласти присягу адвоката України та отримати свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю. У судових процесах, пов'язаних з питаннями обмеження права на свободу, зазвичай працюють фахівці зі спеціалізацією в кримінальному праві та процесі. Для адвокатів немає граничного віку, до якого вони можуть бути в професії.

Що стосується становища в адвокатурі, то відомості про адвоката мають бути внесені до Єдиного реєстру адвокатів України¹⁷⁴. Адвокат може здійснювати адвокатську діяльність індивідуально або в організаційно-правових формах адвокатського бюро чи адвокатського об'єднання (організаційні форми адвокатської діяльності). Чергова проблема полягає у тому, що Закон «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» передбачає виключний перелік форм здійснення адвокатської діяльності. Це створює проблему у разі, якщо, наприклад, два адвокати хочуть провадити професійну діяльність спільно, проте не утворювати юридичну особу (бюро або об'єднання), а укласти між собою трудові договори про розподіл обов'язків, прибутків, спільні зобов'язання¹⁷⁵.

Частина адвокатів активно співпрацює з громадськими організаціями та системою безоплатної правничої допомоги. Якщо адвокат надає безоплатну вторинну правничу допомогу, відомості щодо нього також мають бути у відповідному Реєстрі адвокатів з надання БПД. Адвокатів БПД відбирають до участі у системі на конкурсних засадах відповідно до порядку та умов, визначених Кабінетом Міністрів України, про що йтиметься далі.

За словами одного з респондентів дослідження, який надає вторинну БПД, відсоток справ, пов'язаних з триманням під вартою, — 90% його роботи. Зокрема, це стосується досудового розслідування та провадження в судах першої та інших інстанцій. Окремо питаннями дотримання прав ув'язнених та засуджених займаються профільні правозахисні ГО (наприклад, Українська Гельсінська спілка з прав людини, «Харківська правозахисна група», «Україна без тортур», «Захист в'язнів України» та інші) та адвокати, що з ними співпрацюють.

Існують також додаткові проблеми для адвокатської роботи в умовах воєнного стану та мобілізації. Зокрема, на законодавчому рівні держава вже забезпечила бронювання для військовозобов'язаних, які працюють у Національній поліції, Національному антикорупційному бюро України, Державному бюро розслідувань, органах прокуратури, судовій системі та інших структурах. Проте адвокати, які за Конституцією України є невід'ємною частиною системи правосуддя, фактично залишаються поза межами цього механізму, що ставить під загрозу належне функціонування системи правничої допомоги.

У межах дослідження п'ять респондентів зазначили, що з 2022 року адвокати-чоловіки практикують набагато менше на всіх стадіях — як під час досудового розслідування, так і на стадії судового розгляду. Причина в тому, що частина адвокатів мобілізувалася, а інші уникають участі у діях поза межами офісу через побоювання примусової мобілізації.

174 Рада адвокатів України забезпечує ведення Єдиного реєстру адвокатів України з метою збирання, зберігання, обліку та надання достовірної інформації про чисельність і персональний склад адвокатів України, адвокатів іноземних держав, які відповідно до цього Закону набули права на заняття адвокатською діяльністю в Україні, про обрані адвокатами організаційні форми адвокатської діяльності. Внесення відомостей до Єдиного реєстру адвокатів України здійснюється радами адвокатів регіонів та Радою адвокатів України (ст. 17 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність»): <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

175 Тінювий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році», с. 156: <https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/10/tinovyj-zvit-ukrayina-yes-prava-lyudyiny-rozdil.pdf>

Як уже зазначалось вище, відомі випадки порушення професійних прав адвокатів. Зокрема, Національна асоціація адвокатів України фіксує випадки затримань та спроб мобілізації з боку співробітників ТЦК та СП¹⁷⁶, що супроводжуються втручанням у професійну діяльність, незаконним позбавленням свободи та відібранням особистих речей, зокрема, тих, що містять адвокатську таємницю.

Така ситуація підкреслює необхідність посилення заходів для забезпечення безперервності адвокатської діяльності та гарантування доступу до правничої допомоги, навіть в умовах воєнного стану та мобілізаційних обмежень.

Уже понад рік у Верховній Раді перебуває на розгляді законопроект № 12348 від 19.12.2024 року «Про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»¹⁷⁷ щодо надання адвокатам відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації. Згідно з проектом закону, адвокатів включать до переліку осіб, які мають право на отримання відстрочки від призову, якщо вони відповідають чотирьом критеріям:

- безперервний стаж адвокатської діяльності 10 і більше років;
- відсутність заборгованості зі сплати внесків на забезпечення адвокатського самоврядування;
- відсутність відомостей про притягнення до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарних проступків;
- право на заняття адвокатською діяльністю не припинено чи не зупинено, що документально підтверджується довідкою Ради адвокатів згідно з даними Єдиного реєстру адвокатів України.

Загалом ці кроки можна назвати позитивними для забезпечення доступу до правничої допомоги, зокрема осіб, що перебувають в місцях несвободи. Однак окремі норми проекту закону піддають критиці, оскільки профільний Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» не містить жодної градації адвокатського стажу, що створює основу для єдиного підходу до всіх адвокатів. А згадані вище норми проекту закону дискримінують молодих адвокатів і не дозволяють їм отримувати відстрочки від призову.

Крім того, така вимога як «відсутність відомостей про притягнення до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарних проступків» має явні ознаки дискримінації. Відповідно до чинного Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», «правовою основою діяльності адвокатури України є Конституція України, цей Закон, інші законодавчі акти України» (ч. 1 ст. 3). При цьому Конвенція про захист прав людини не включена до цього переліку, а тому гарантії, передбачені статтею 6 Конвенції, на дисциплінарні провадження щодо адвокатів фактично не поширюються. Через непоширення на дисциплінарні провадження щодо адвокатів гарантії, передбачені статтею 6 Конвенції, склалася ситуація, коли дуже багато адвокатів в Україні за весь час своєї практики мали ти чи інші дисциплінарні стягнення, що автоматично не дозволяє застосувати для них відстрочку від призову. Крім того, відстрочка від призову може стати предметом маніпуляцій у Кваліфікаційно-дисциплінарній комісії адвокатури під час вирішення питання про відкриття дисциплінарної справи, а тому дисциплінарні провадження щодо адвокатів можуть мати додаткові корупційні ризики.

Іншими словами, категорія «відсутність відомостей про притягнення до дисциплінарної відповідальності за вчинення дисциплінарних проступків» не враховує такого базового поняття інституту будь-якої відповідальності як «строки притягнення до відповідальності». Тому адвокат, який був притягнутий до дисциплінарної відповідальності навіть у 2015 році, з огляду на цей законопроект автоматично позбавляється права на відстрочку.

176 Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, які є органами військового управління.

177 Проект Закону про внесення змін до статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» щодо надання відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації адвокатам від 19.12.2024 року: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/45449>

Окремою групою є адвокати, які захищають людей, яких було обвинувачено у колабораційній діяльності. Адвокати, призначені через систему БПД, не завжди займають активну позицію захисту. Двоє з опитаних адвокатів повідомили про можливе прослуховування телефонів і контроль кореспонденції та соціальних мереж, а також інші способи впливу на адвокатів, що брали на себе захист обвинувачених у колабораціонізмі.

2.3. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

В Україні немає чіткого розмежування різних категорій справ, зокрема, щодо дисциплінарних питань, заходів безпеки або питань, пов'язаних із сімейним чи цивільним правом.

За словами представників БПД, більшість адвокатів, які спеціалізуються на кримінальному праві, беруться за будь-які справи, але деякі через особисті переконання, наприклад, уникають справ про сексуальне насильство чи злочини проти дітей.

Враховуючи повномасштабну агресію РФ, зросла кількість справ, пов'язаних із кримінальними правопорушеннями проти основ національної безпеки України, за які не завжди охоче беруться адвокати. За словами респондентки, не всі адвокати готові братися за захист підозрюваних або обвинувачених у державній зраді, бо це потребує специфічних знань, а іноді доступу до державної таємниці, що також тягне за собою супутні проблеми — потребу повідомляти державні органи про кожен виїзд за кордон або повну заборону виїзду впродовж декількох років (залежно від грифу секретності інформації, якою володіє адвокат).

Окрім того, частина адвокатів, яка, зокрема, співпрацює з громадськими організаціями, обирає справи, що мають суспільний резонанс: системні порушення прав людини (наприклад, катування, ненадання медичної допомоги в місцях несвободи), а також роботу з постраждалими від воєнних злочинів.

Один із опитаних респондентів, який співпрацює з правозахисними організаціями, згадує про практичну прогалину у роботі адвокатів системи БПД: вони майже не працюють у сфері дисциплінарних стягнень, коли йдеться про оскарження, зокрема, щодо поміщення в карцер у СІЗО або в одиночну камеру (це стосується засуджених до довічного позбавлення волі). За його словами, багато людей, які перебувають в слідчих ізоляторах, не володіють інформацією, що мають право звернутися до центру БПД, щоб оскаржити рішення або сприяти тому, щоб адвокат був присутній під час розгляду питання про накладення дисциплінарного стягнення. До того ж, особи, позбавлені волі не поінформовані, що вже після накладення такого стягнення можна долучити до цього процесу адвоката для оскарження.

2.4. ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

Захист і представництво у кримінальних провадженнях у разі звернення особи до Центру БПД ведуть адвокати, відібрані на конкурсних засадах відповідно до порядку та умов, визначених Кабінетом Міністрів України¹⁷⁸, та включені до Реєстру адвокатів БПД. Вони також зобов'язані мати контракт із системою БПД.

Станом на кінець 2024 року у Реєстрі 9047 залучених до надання БВПД адвокатів¹⁷⁹.

¹⁷⁸ Про затвердження Порядку і умов проведення конкурсу з відбору адвокатів, які залучаються для надання безоплатної вторинної правничої допомоги: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2011 № 1362: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1362-2011-%D0%BF#Text>

¹⁷⁹ Річний звіт системи надання безоплатної правничої допомоги за 2024 рік: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/zvit-systemy-na-dannya-bpd-za-2024-rik.pdf>

Система БПД забезпечує захист та інші види правничої допомоги затриманим, заарештованим, засудженим, підозрюваним та обвинуваченим, а саме:

- ранній доступ до правничої допомоги у разі затримання чи адміністративного арешту;
- участь захисника під час досудового розслідування та судового провадження;
- захист засуджених у визначених законом випадках тощо.

Призначений регіональним центром адвокат повинен прибути за зазначеною в дорученні адресою для конфіденційного побачення із затриманою особою протягом години з моменту видачі йому доручення для надання безоплатної вторинної правничої допомоги, а у виняткових випадках, окрім видання доручення для надання безоплатної вторинної правничої допомоги особі, до якої застосовано адміністративне затримання, — не пізніше ніж протягом шести годин із моменту видачі доручення. У разі коли призначений адвокат на підставах, визначених законом, або з інших незалежних від нього причин не може надати безоплатну вторинну правничу допомогу, він негайно повідомляє про це центру, який протягом однієї години з моменту надходження повідомлення призначає іншого адвоката¹⁸⁰.

Система БПД залучає адвокатів як після особистого чи електронного звернення особи до центру БПД, так і за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді або суду для здійснення захисту за призначенням або проведення окремих процесуальних дій. Постанову або ухвалу негайно надсилають до відповідного регіонального центру з надання безоплатної правничої допомоги, який призначає адвоката для надання правничої допомоги.

Забезпечення якості правничих послуг

Система БПД контролює якість послуг, наданих адвокатами, які працюють у штаті центрів та бюро або залучені за контрактом. Адвокати зобов'язані дотримуватися Стандартів якості надання безкоштовної вторинної правничої допомоги та Правил адвокатської етики.

Контроль ведуть за допомогою:

- спостереження за роботою адвокатів у судових засіданнях;
- інтерв'ювання клієнтів щодо задоволеності роботою адвоката (за їхньою згодою);
- перевірки актів надання правничої допомоги.

У 2023 році було укладено 3199 договорів з адвокатами, які надавали безоплатну вторинну правничу допомогу. Було проведено 1618 спостережень у судових засіданнях, що охопило 51 % адвокатів (у 2022 році — 1469 спостережень, 39 %) ¹⁸¹. Окрім того, на розгляд комісій в 2023 році було направлено 88 подань щодо недотримання стандартів якості адвокатами:

- 1 випадок передано до Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії адвокатури;
- 2 випадки призвели до розірвання договорів з адвокатами;
- у 56 випадках не виявили порушень;
- 29 подань перебували на розгляді ¹⁸².

У 2024 році відбулося 1785 спостережень у суді за роботою 995 адвокатів, щодо деяких адвокатів моніторинг проводили два і більше разів через скарги від клієнтів. З них 1410 спостережень за роботою адвокатів у суді під час розгляду кримінальних проваджень. Також проведено 483 інтерв'ювання клієнтів.

¹⁸⁰ Про затвердження Порядку інформування центрів з надання безоплатної правничої допомоги про випадки затримання, адміністративного арешту або застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою: Постанова КМУ від 28.12.2011 № 1363: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-2011-%D0%BF#Text>

¹⁸¹ Річний звіт системи безоплатної правничої допомоги за 2023 рік: <https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/zvit-systemy-bpd-2023-2.pdf>

¹⁸² Там само.

Усього у 2024 році до регіональних комісій з оцінювання якості, повноти та своєчасності надання адвокатами БПД було направлено 110 звернень для ухвалення рішень щодо дотримання адвокатом Стандартів якості надання правничої допомоги.

За результатами розгляду цих звернень: за 17 зверненнями не встановлено порушення Стандартів якості надання БВПД; за 46 зверненнями винесено рішення про невідповідність дій/бездіяльності адвоката Стандартам якості надання БВПД (зокрема, щодо 8 адвокатів надійшли рекомендації про виключення їх з Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, щодо інших адвокатів були рекомендації щодо підвищення якості, забезпечення повноти та своєчасності надання ними БВПД); за 47 зверненнями не отримано відповідей Комісії¹⁸³.

В Україні відсутнє розмежування досудової/судової допомоги, що фінансується державою. Законодавство лише передбачає перелік суб'єктів, які мають право на безоплатну вторинну правничу допомогу¹⁸⁴ залежно від соціального становища або особливостей кримінального провадження, які вже були детально описані.

Через обмеження державного фінансування додаткову підтримку можуть надавати організації громадянського суспільства, міжнародні фонди та правозахисні ініціативи. Наприклад, Харківська правозахисна група та Українська Гельсінська спілка з прав людини оплачують правничі послуги адвокатів у межах стратегічних справ організацій, а Центр прав людини ZMINA має програму підтримки громадських активісток¹⁸⁵, які зазнають переслідувань (програма передбачає первинну та, в окремих випадках, вторинну правничу допомогу, включно з адвокатським супроводом).

До надання безоплатної правничої допомоги залучають адвокатів, що належать до відповідного Реєстру адвокатів — бази даних, де містяться відомості про адвокатів, які можуть залучатися до надання безоплатної вторинної правничої допомоги відповідно до Порядку і умов укладення контрактів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу на постійній основі, та договорів з адвокатами, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу на тимчасовій основі, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 11 січня 2012 року № 8 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2012 року № 1214)¹⁸⁶.

Для кожного виду допомоги існує калькулятор, що містить формулу розрахунку та граничну кількість робочих годин, які можуть бути оплачені адвокату БПД як за окрему процесуальну дію, так і за всю стадію досудового розслідування або судового розгляду¹⁸⁷. Адвокат та клієнт засвідчують, що послуги надані у певній кількості та що вони були належної якості, підписуючи акт.

При цьому покриваються такі витрати:

- винагорода за надану правничу допомогу, що може включати правничу допомогу під час досудового розслідування, на стадії судового розгляду, під час перегляду судових рішень;
- участь в окремих процесуальних діях, передбачених механізмом фінансування;
- проїзд транспортом загального користування;
- придбання пально-мастильних матеріалів у разі використання власного транспортного засобу у нічний час чи у сільській місцевості, або за відсутності сполучення транспортом загального користування;
- відрядження за межі регіону (добові, витрати, пов'язані з найманням житла);

183 Річний звіт системи надання безоплатної правничої допомоги за 2024 рік: <https://legaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/zvit-systemy-na-dannya-bpd-za-2024-rik.pdf>

184 Зміст вторинної правничої допомоги визначено в Компоненті 1.

185 ZMINA надає підтримку жінкам — представницям громадянського суспільства. ZMINA, 2024): <https://zmina.ua/event/zmina-nadaye-pidtrymku-zhinkam-predstavnycyam-gromadyanskogo-suspilstva/>

186 Реєстр адвокатів: <https://legaid.gov.ua/advokatom/rejestr-advokativ/>

187 Калькулятор, акт та розрахунки розміру винагороди адвоката за надання безоплатної вторинної правничої допомоги: <https://legaid.gov.ua/golovna/kalkulyator-akt-ta-rozrahunky-rozmir/>

- поштові витрати;
- придбання медичних масок, захисних рукавичок у разі надання правничої допомоги під час карантину або надання такої допомоги особам, у яких виявлено інфекційну хворобу тощо¹⁸⁸.

Не покриваються:

- судовий збір;
- оплата експертиз;
- інші витрати, що можуть виникнути в межах розгляду справи.

Оплачують послуги безготівковим перерахуванням коштів на рахунок адвоката (адвокатського бюро) після подання акту та відповідних звітних документів у Центр БГД. Готівкові розрахунки не передбачені.

Методика обчислення розміру винагороди адвокатів визначає алгоритми та коефіцієнти для нарахування гонорару. Базова ставка розрахунку:

- за годину роботи адвоката береться 5 % від прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб на момент подання акту.

Методикою передбачено так звані «граничні значення» винагороди, що залежать від конкретної стадії провадження та її тривалості. Зокрема, за надання правничої допомоги на стадії досудового розслідування застосовується коефіцієнт 7,5 (якщо ця стадія тривала менше 1 року) або 9,5 (якщо понад 1 рік), на стадії судового розгляду у суді першої інстанції — 15,5 або 19,5 (якщо ця стадія триває понад 1 рік), судовий розгляд у суді апеляційної інстанції — 8 або 10 (у разі тривалості стадії понад 1 рік), і відповідно у суді касаційної інстанції — 9 або 11,5 (якщо стадія триває понад 1 рік).

Розрахунки в кримінальному провадженні:

- Для осіб, які затримані, або стосовно яких обрано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, діє один із найскладніших алгоритмів: розмір винагороди визначається за формулою з урахуванням кількості виїздів адвоката, процесуальних дій тощо.
- Для інших стадій (досудове розслідування, судовий розгляд): базовий показник множиться на коефіцієнти стадії, складності провадження, тривалості стадії, можливих заохочувальних коефіцієнтів за результативність (наприклад, успішне оскарження запобіжного заходу або виправдувальний вирок).

Важливі коефіцієнти:

- коефіцієнт особливого часу (робота в нічні/святкові/вихідні дні). Максимальна доплата має верхню межу, тож після певної кількості годин уночі чи у вихідні дні винагорода більше не зростає;
- коефіцієнт результату (заохочувальний) застосовується, коли адвокат своїми діями домогся конкретного позитивного рішення (скасування/заміна запобіжного заходу, виправдувальний вирок, закриття провадження тощо). Важливо, щоб це було підтверджено документально (клопотання, заперечення, ухвали суду, де згадано роль адвоката тощо);
- коефіцієнт особливої категорії (наприклад, якщо особа неповнолітня або має фізичні/психічні вади, не володіє мовою провадження, хворіє на інфекційну недугу тощо) підвищує винагороду на 10–20%;
- коефіцієнт припинення участі до завершення строку дії доручення знижує винагороду в разі, якщо адвокат припиняє роботу раніше з певних підстав (відмова клієнта, заміна адвоката тощо).

¹⁸⁸ Питання оплати послуг та відшкодування витрат адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.2014 № 465: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465-2014-%D0%BF#Text>

Розрахунки у цивільних та адміністративних провадженнях:

- Оплата адвоката відбувається лише після відкриття провадження судом. Якщо позовна заява складена, але клієнт її не подав (наприклад, через відсутність коштів на судовий збір або через власне небажання), робота адвоката залишається неоплаченою.
- Не передбачена оплата додаткових процесуальних документів, як-от заяви про забезпечення позову чи про призначення експертизи, що, однак, може потребувати суттєвих зусиль з боку адвоката. Це створює ризики фінансових втрат для правників.

Один із респондентів дослідження — адвокат, долучений до системи БПД з 2016 року — повідомив, що згідно з нормами законодавства розрахунок з адвокатом має відбутися протягом 10 днів після складання акту, але на практиці затримки з оплатою були завжди і залишаються нині. За словами правника, останнім часом він тричі отримував винагороду за свою адвокатську діяльність: в лютому, вересні і грудні 2024 року.

Окремо респонденти також зауважили невідповідність вищого граничного значення в калькуляторі на сайті БПД реальним затracеним зусиллям на роботу (включно з дорогою): наприклад, невідшкодування дизельного палива; неврахування часу візитів адвоката до СІЗО, коли йдеться про судовий розгляд.

«Все це впливає вже на якість захисту і на доступ до правосуддя, тобто адвокат формалізує вже свої обов'язки, у зв'язку з тим, що неналежно їх оплачують», — підсумовує респондент.

Загалом, на думку опитаних експертів, фінансове походження коштів на оплату адвоката безпосередньо впливає на рівень залученості захисника у справі.

Наприклад, представниця ГО, яка працює у сфері захисту прав військовослужбовців, поділилась, що у людей частіше виникає думка: якщо послуги адвоката сплачуються за особисті кошти, то він краще виконає роботу. Однак не завжди приватний адвокат забезпечує вищу якість правової допомоги. Нині військовослужбовці, які отримують стабільне фінансування від держави, часто стають мішенню для таких адвокатів, які зловживають ситуацією, завищуючи ціни за правничі послуги. Це особливо критично для тих, хто потребує термінової допомоги — наприклад, у справах, пов'язаних із порушенням військової дисципліни, дезертирством чи військовими злочинами.

Важливим аспектом є спеціалізація адвоката у військовому праві. Справи, пов'язані з військовослужбовцями, вимагають специфічних знань щодо військових статутів і дисциплінарних норм.

Водночас система БПД має проблеми із перенавантаженням. Це означає, що адвокати можуть мати більше справ, ніж здатні ефективно вести, і не всі з них мають достатню мотивацію, зокрема, через зайнятість, затримки з виплатою гонорарів та інші проблеми в умовах війни.

2.5. ДОСТУП АДВОКАТІВ ДО СВОЇХ КЛІЄНТІВ

Доступ адвоката до клієнта в місцях попереднього ув'язнення може бути організований у різний спосіб. Якщо особа ще не має укладеного договору з адвокатом, то фактично потрапити до неї для конфіденційного спілкування неможливо. За словами одного з респондентів, якщо у особи немає родичів, які могли б укласти договір, вона передає своє бажання про залучення конкретного адвоката через представника БПД.

Також існує можливість укладання договору про правничу допомогу дистанційно, відповідно до ст. 639 Цивільного кодексу України. Проте цей механізм є проблемним через обмежений доступ

ув'язнених до засобів електронного підпису. Як наслідок, договори переважно укладають через родичів або довірених осіб ув'язненого.

Окрема перешкода — використання механізму затягування розгляду справ через зміну підсудності. Як зазначає один із адвокатів, наприклад, у справах, пов'язаних із організованою злочинністю, окремі судді часто вдаються до маніпуляцій, намагаючись максимально ускладнити процес. Це може впливати на доступ адвокатів до клієнтів, особливо якщо підсудність змінюється у зв'язку з переведенням особи до іншої установи або регіону.

Основні проблеми, з якими стикаються адвокати в доступі до клієнтів у місцях несвободи:

- Віддаленість установ і транспортні витрати — у випадках, коли колонія або СІЗО розташовані далеко від міста, адвокати змушені долати значні відстані.
- Воєнний стан та безпекові обмеження — особливо гостро ця проблема стоїть у регіонах, наближених до лінії фронту. Як зазначив один із респондентів, хоча адвокати мають можливість пересування під час комендантської години, однак це часто не вирішує логістичних труднощів.
- Часті повітряні тривоги — в регіонах з високою інтенсивністю обстрілів тривоги періодично переривають судові процеси, але не всі суди реагують на них однаково.
- Організаційні затримки: зокрема, в окремі дні (наприклад, перед кінцем місяця (звітного періоду) або перед святами) потрапити до СІЗО складніше, оскільки слідчі та прокурори займають кабінети для зустрічей для вирішення невідкладних процесуальних питань.
- Недоступність спеціальних приміщень для зустрічей — у більшості випадків адвокати можуть зустрічатися з клієнтами у визначених для цього кімнатах, однак ці приміщення не завжди доступні.
- Затягування адміністрацією установ процесу доставлення ув'язненого до кабінету для зустрічей з адвокатом.
- Труднощі з доступом до матеріалів провадження, особливо, якщо особу було евакуйовано з регіону, де відбуваються бойові дії. При цьому доступ адвоката до матеріалів справи є критичним для забезпечення ефективного захисту.

Розділ 3.

Роль НПМ та громадянського суспільства у забезпеченні доступу до правничої допомоги в місцях несвободи

3.1. ОПИС АКТОРІВ СИСТЕМИ МОНІТОРИНГУ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ

Національний превентивний механізм (НПМ) — це система регулярного моніторингу місць несвободи для запобігання катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню. Його діяльність регулюється Факультативним протоколом до Конвенції ООН проти катувань і відповідними положеннями Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».

Україна обрала модель НПМ «Омбудсман+», що передбачає тісну співпрацю Омбудсмана та представників громадянського суспільства. Це дозволяє залучати до моніторингу незалежних експертів, правозахисників, представників ГО, юристів, науковців та інших фахівців. У межах Офісу Омбудсмана функціонує Департамент з питань НПМ.

У статті 19 Факультативного протоколу зазначено, що національне законодавство має наділити НПМ щонайменше такими повноваженнями¹⁸⁹:

- здійснювати регулярні незаплановані візити до місць несвободи;
- перевіряти умови тримання під вартою, поводження з утримуваними особами;
- проводити конфіденційні опитування в'язнів та персоналу;
- аналізувати чинне законодавство та пропонувати зміни;
- надавати рекомендації державним органам щодо запобігання порушенням прав людини.

У Департамент з питань реалізації НПМ, який є ключовим органом в системі моніторингу, входять такі підрозділи:

- Відділ аналітики та взаємодії з громадськістю — відповідає за збирання та аналіз інформації, підготовку звітів і комунікацію з правозахисними організаціями.
- Відділ інспектування об'єктів контролю в правоохоронних, судових органах та військових формуваннях — проводить моніторинг умов тримання під вартою у слідчих ізоляторах, тюрмах, ізоляторах тимчасового тримання, поліцейських відділках, судах.

¹⁸⁹ Роз'яснення щодо реалізації національного превентивного механізму в Україні: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/natsionalnyi-preventyvnyi-mehanizm.pdf>

- Відділ реалізації НПМ у сфері охорони здоров'я — перевіряє дотримання прав людини у психіатричних лікарнях, наркологічних диспансерах, медичних закладах, що надають допомогу пацієнтам під примусовим лікуванням.
- Відділ реалізації НПМ у закладах соціального забезпечення та освіти — моніторить умови утримання у геріатричних пансіонатах, дитячих будинках-інтернатах, спеціалізованих закладах освіти.

Також у структурі Департаменту працює сектор з питань європейської інтеграції та міжнародної співпраці¹⁹⁰.

Хоча НПМ безпосередньо не надає юридичної допомоги, проте його діяльність істотно впливає на те, щоб утримувані особи не залишалися без захисту. Зокрема, якщо виявляються факти недостатньої поінформованості ув'язнених про можливості державної правничої допомоги, недопущення адвоката, відсутності конфіденційних місць для зустрічі чи перешкоджання у наданні правничої допомоги, монітори НПМ фіксують порушення в звітах і передають дані уповноваженим державним органам для реагування.

Також модель «Омбудсман+» передбачає залучення до моніторингу незалежних фахівців, серед яких і представники громадських організацій, котрі можуть надалі надавати якісну правничу допомогу. У разі виявлення ситуацій, де потрібна така юридична підтримка (наприклад, підготовка заяви до суду), НПМ може передати інформацію відповідним ГО чи адвокатам, які спеціалізуються на питаннях захисту прав ув'язнених.

У рамках дослідження були також проаналізовані три організації, які активно займаються питаннями правничої допомоги ув'язненим.

Крім державних органів, уповноважених надавати правничу допомогу, існує широко розвинена практика надання правничої допомоги з боку громадських організацій. Лідерами у цьому процесі є такі організації.

Українська Гельсінська спілка з прав людини (УГСПЛ) створена в 2004 році як об'єднання правозахисних організацій. На сьогодні спілка включає 26 організацій, і на базі декількох з них працюють громадські приймальні. Зокрема, 19 громадських приймалень на всій території України надають правничу допомогу та займаються адвокаційною діяльністю, але на місцевому рівні. Специфіка та напрями діяльності різняться відповідно до місії організації, на базі яких вони створені. Мережа діє за єдиними стандартами і охоплює різні правові питання.

Основний фокус — це захист осіб, права яких суттєво порушені, та стратегічні справи, які можуть вплинути на загальну правозастосовну практику в Україні. Серед питань, з якими працює організація, — порушення прав ув'язнених, протидія катуванням, відсутність належної медичної допомоги, незаконні затримання тощо.

Організація має кілька ключових відділів:

- департамент правової допомоги — надає консультації та судове представництво;
- департамент стратегічних справ — веде судові процеси, що мають потенціал змінити правозастосовну практику;
- аналітичний департамент — готує дослідження щодо дотримання прав людини;
- освітній департамент — проводить тренінги та освітні заходи для юристів і громадськості;
- адвокаційний департамент — працює з міжнародними партнерами, державними структурами, лобіює законодавчі зміни.

190 Структура Департаменту: <https://ombudsman.gov.ua/uk/struktura-departamentu>

Один із фокусів роботи організації — права людини в місцях несвободи. Зокрема, це справи, що стосуються:

- доступу до медичної допомоги;
- катувань в місцях несвободи;
- питань, пов'язаних із війною — щодо незаконного переміщення засуджених, які перебували на території Херсонської, Запорізької областей, що були переведені на окуповану територію або до РФ.

Харківська правозахисна група (ХПГ) — одна з найстаріших правозахисних організацій в Україні (заснована у 1992 році), зосереджена на моніторингу порушень прав людини в місцях несвободи, наданні юридичної допомоги та стратегічних справах у ЄСПЛ. Організація бере активну участь в обговоренні законодавчих ініціатив, спрямованих на реформування пенітенціарної системи, зокрема у сфері тюремної медицини та прав ув'язнених.

Після повномасштабного вторгнення РФ 2022 року діяльність організації частково змістилася на документування воєнних злочинів та пошук депортованих осіб.

ХПГ залучає до роботи юристів, адвокатів та експертів, розподіляючи справи залежно від складності. В організації діє Центр стратегічних справ, який займається справами, пов'язаними з подачею скарг до ЄСПЛ, а також моніторингова група, яка проводить візити до місць несвободи.

ХПГ зосереджується на таких категоріях справ:

- катування та жорстоке поводження (стратегічний напрям роботи, що має на меті покращення умов утримання);
- ненадання медичної допомоги (зокрема, у випадках захворювання на ВІЛ/СНІД, туберкульоз, онкологічні захворювання тощо);
- засуджені до довічного позбавлення волі (робота з особами, які відбули 20+ років покарання, а також адвокація можливості перегляду їхніх справ);
- перегляд судових помилок (лобіювання законодавчих змін щодо перегляду вироків, винесених за радянським законодавством без права на оскарження).

Рішення щодо відбору справ ухвалюється на основі стратегічної важливості, наявності порушення прав людини та ресурсної спроможності організації.

До організацій, що безпосередньо не надають первинної чи вторинної правничої допомоги, однак спеціалізуються на тематиці моніторингу місць несвободи та узагальненню порушень прав осіб під вартою, належить ГО «Україна без тортур», створена у 2016 році моніторами НПМ, щоб розвивати та вдосконалювати систему моніторингу місць несвободи в Україні. Основний фокус діяльності — запобігання катуванням і жорстокому поводженню в пенітенціарних установах.

Організація проводить моніторингові візити в місцях несвободи, навчає нових моніторів НПМ та веде перепідготовку тих, хто вже працює, зокрема, у співпраці з Офісом Омбудсмана, а також готує дослідження стану дотримання прав людини в різних місцях несвободи.

Центральний офіс розташований у Києві, а відокремлені підрозділи діють в 11 областях. Організація налічує понад 100 членів (близько 60 дійсних і 40 асоційованих). При цьому не всі члени ГО є моніторами НПМ і, відповідно, не всі монітори НПМ є членами організації. Таке членство динамічне: склад оновлюється, оскільки частина людей припиняє моніторингову діяльність, а нові фахівці долучаються до організації.

Організація не надає системної юридичної допомоги на постійній основі. Кілька років тому ГО намагалася запровадити вузькоспрямовану практику правничої підтримки осіб, які постраждали

від катувань у місцях несвободи. Фокус винятково на фактах катування та/або неналежного поводження суттєво обмежував коло потенційних справ, адже організація не займається іншими юридичними запитами (питанням права власності, сімейним правом тощо).

Окрім того, «Україна без тортур» має гарячу лінію, яка приймає звернення від тих, хто постраждав від воєнних злочинів, включно з людьми в місцях несвободи. Фактично ж правничу допомогу постраждалим організація не надає безпосередньо, а лише здійснює супровід: переадресовує постраждалих до партнерських організацій, де працюють правники та/або психологи залежно від запиту.

Юридичні клініки

Юридичні клініки в Україні відіграють важливу роль у наданні безоплатної правничої допомоги вразливим групам населення. Однак їхня діяльність щодо ув'язнених та засуджених є обмеженою і не має системного характеру.

У межах підготовки дослідження було направлено запит на інтерв'ю до Асоціації юридичних клінік України, однак представники асоціації повідомили, що жодна з їхніх клінік не надає правничої допомоги ув'язненим та/або засудженим особам¹⁹¹.

Окрім того, було проведено інтерв'ю з представником юридичної клініки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Він зазначив, що їхня клініка не отримує запитів із місць несвободи. Основні питання, з якими працює клініка, стосуються соціальних виплат, спадкування, житлових прав тощо. Робота за кримінальними справами не ведеться, оскільки представляти інтереси у таких справах може лише адвокат. Також відсутня співпраця з адвокатурою¹⁹² та грантова підтримка діяльності, що могло б забезпечити юридичну допомогу засудженим.

Проте деякі юридичні клініки все ж надають консультації людям в місцях несвободи. Зокрема, юридична клініка Пенітенціарної академії України, яка базується в Чернігові, має окремий напрям роботи із засудженими. Колишній керівник цієї клініки зазначив, що вони використовують різні методи пошуку клієнтів, наприклад:

- моніторинг тематичних груп у Facebook, де засуджені або їхні родичі публікують прохання про правничу допомогу;
- звернення через електронну пошту клініки;
- «дні прийому» в СІЗО та установах виконання покарань, коли можна було проводити індивідуальні консультації або просвітницьку роботу наживо (практика існувала до запровадження воєнного стану в Україні).

Юридичні клініки, які працюють при університетах, надають консультації щодо порушень прав людини в місцях несвободи, але такі консультації спорадичні та нечисленні. Винятком є юридична клініка Пенітенціарної академії України, яка спеціалізується на цій тематиці та більш системно надає правничу допомогу засудженим.

¹⁹¹ Станом на 2024 рік в Реєстрі юридичних клінік України — понад 60 клінік в різних областях. Асоціація юридичних клінік: <https://legalclinics.in.ua/wp-content/uploads/2020/11/Reyestr-AYUKU-2024.pdf>

¹⁹² Захист в кримінальному процесі виключно адвокатами був детально описаний в Компоненті 1.

3.2. ДЖЕРЕЛА ФІНАНСУВАННЯ ГРОМАДСЬКОГО СЕКТОРУ ТА СТАЛІСТЬ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

Українська Гельсінська спілка з прав людини. Фінансування УГСПЛ повністю забезпечується грантовою підтримкою. Гранти дозволяють оплачувати роботу персоналу та експертів, покривають витрати на юридичний супровід справ, моніторинг і дослідження, а також інші супутні витрати. Таке фінансування дозволяє організації працювати незалежно, однак це також призводить до ситуації, коли команда вимушена обирати справи, зважаючи на обмеженість власних ресурсів — людських і фінансових, особливо під час війни.

Щодо впливу такого фінансування опитана респондентка зазначає, що специфіка проєктної роботи впливає, зокрема, на відбір справ, однак не критично:

« Ми можемо дозволити собі займатися справами, які нам цікаві, за рахунок того, що залучаємо експертів такого рівня... Вони отримують зарплату, але можуть працювати і поза рамками проєктів по тих справах, які дійсно цікаві, в яких суспільство потребує вирішення. В нас досить велика частка роботи приходить виключно в рамках позапроєктної діяльності».

Одним із ключових принципів, яким керується УГСПЛ у своїй діяльності, є пріоритет безпеки та інтересів клієнта, що передбачає максимально обережне ставлення до публічності справ. В організації уникають розголошення деталей, які могли б нашкодити людині або її найближчому оточенню. Наприклад, намагаються максимально не публікувати історії людей, які залишаються на окупованих територіях, особливо тих, які перебувають в колоніях, бо мають негативний досвід, коли люди після звільнення давали інтерв'ю з назвами місць, де їх тримали, і після того там посилювалися катування.

Не менш важливою є конфіденційність медичної інформації, особливо у випадках із хронічними хворобами, як-от ВІЛ/СНІД чи туберкульоз. УГСПЛ має багаторічну практику роботи з такими справами у партнерстві з благодійною організацією «100 % Життя». Щоб уникнути розголошення медичної таємниці та стигматизації клієнтів, організація діє в рамках правового поля та власних внутрішніх політик: не розголошує особистих даних і діагнозів у публічному просторі, замінює назви хвороб на спеціальні шифри у звітах зі статистичною інформацією донору, а також оцінює ризики публічного висвітлення кожного конкретного випадку.

Харківська правозахисна група. ХПГ працює виключно за донорські кошти, принципово не отримує державного фінансування. Організація реалізує проєкти у співпраці з іноземними донорами, які фінансують моніторингові візити, стратегічні справи та іншу діяльність. Частина ініціатив, таких як захист прав засуджених до довічного позбавлення волі, реалізується на волонтерських засадах.

Відбір справ не залежить від тяжкості кримінального правопорушення. Організація працює з усіма категоріями осіб, включно з тими, хто відбуває покарання за особливо тяжкі злочини. Звітування перед донорами не передбачає розкриття персональних даних осіб, яким надана допомога, а публічність справ регулюється інтересами клієнта. Якщо розголос може зашкодити особі (наприклад, якщо вона хворіє або перебуває на тимчасово окупованій території), справа не виноситься у публічний простір.

Представник ГО «Україна без тортур» зазначає, що організація має фінансування лише з проєктів і намагається забезпечувати можливість компенсації моніторам логістичних витрат (квитки, проживання в готелі у випадку виїзду для моніторингу в інше місто), однак наразі має обмежені фінансові ресурси.

Що стосується впливу війни на діяльність правозахисників, то можна виділити такі загальні перешкоди:

- збільшення навантаження у зв'язку з документуванням воєнних злочинів та юридичним супроводом для депортованих засуджених;
- загальне скорочення ресурсів, які спрямовуються на роботу у пенітенціарній сфері;
- погіршення умов доступу до ув'язнених через безпекові обмеження, особливо на територіях, наближених до зони бойових дій.

Під час підготовки цього дослідження з'явилась нова гостра проблема для українських правозахисних організацій, а саме — зупинка фінансування з боку Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) та інших американських програм. Директивою Державного департаменту США від 24 січня 2025 року ініційовано 90-денний аудит, що призвело до тимчасового призупинення всієї іноземної допомоги та скасування значної частини проєктів USAID¹⁹³. Уже 10 березня 2025 року стало відомо про скасування 5200 контрактів (близько 82 % із загалу), а приблизно тисяча програм переходить під керування Державного департаменту США¹⁹⁴.

Така ініціатива вже почала впливати та впливатиме надалі на сталість роботи багатьох правозахисних організацій. Представники окремих із них свідчать, що зупинення фінансування негативно позначиться на операційній діяльності й може обмежити можливості надання правничої допомоги.

«Ми працюємо зараз в очікуванні вирішення питання за рахунок власних резервів. Приймальні зголосилися підтримати свою діяльність в рамках волонтерської діяльності, а також є організації (серед членів спілки — ред.), які самостійно виконують інші проєкти і зберегли свою діяльність. Я розумію, що через місяць-два можуть початися якісь питання і, звісно, це відобразиться на об'ємах роботи, але шукаємо варіанти і не налаштовані закрити свою діяльність», — розповіла представниця однієї із правозахисних організацій, опитаних у рамках дослідження¹⁹⁵.

Реагуючи на поточні ускладнення, організація розглядає варіанти перерозподілу ресурсів та пошук нових грантових можливостей.

3.3. МІСЦЯ РОЗТАШУВАННЯ СУБ'ЄКТІВ ПРАВОЗАХИСНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ДОСТУП ДО КЛІЄНТІВ

Зазначені правозахисні суб'єкти не базуються всередині місць несвободи — вони діють як зовнішні спостерігачі. Постійних кабінетів на території колоній чи СІЗО у них немає. А от робота «в полях» організована через регулярні виїзди: групи моніторів або окремі адвокати відвідують місця несвободи за попереднім погодженням або раптово (у випадку НПМ).

Як наголошує один із моніторів НПМ, «ми ходимо в місця позбавлення волі без попереджень, у будь-який день, навіть уночі, можемо зайти, провести моніторингові візити без обмеження в часі».

Це забезпечує незалежність моніторингу та можливість фіксувати порушення в режимі реального часу.

¹⁹³ USAID зупинило фінансування в Україні: як це вплине на суспільно важливі проєкти та хто «радіє» таким змінам. ZMINA, 2024: <https://zmina.info/articles/usa-id-zupynulo-finansuvannya-v-ukrayini-yak-cze-vplyne-na-suspilno-vazhlyvi-proyekty-ta-hto-radiye-takym-zminam/>

¹⁹⁴ США офіційно оголосили про закриття більшості програм USAID. ZMINA, 2024: <https://zmina.info/news/ssha-oficijno-ogolosyly-pro-zakryttya-bilshosti-program-usaid/>

¹⁹⁵ Інтерв'ю проведено наприкінці лютого 2025 року — до того, як стало відомо про офіційне закриття більшості програм USAID.

Стосовно обмежень в доступі до осіб, які перебувають під вартою, респонденти зазначають, що переважно наразі не мають таких проблем. Однак, один із опитаних повідомив, що іноді є спроби порушити конфіденційність спілкування, тобто співробітники намагаються підслухати приватну розмову.

Проте існують і перешкоди у реалізації моніторингових функцій, зокрема:

- Обмежений доступ до деяких установ. Як зазначають монітори, раніше їх не допускали до слідчих ізоляторів, дозволяючи спілкуватися лише із засудженими, які працюють на господарських роботах.
- Адміністративні перепони: моніторам можуть забороняти взяти із собою мобільні телефони, необхідні для сканування документів, фіксації порушень і термінового виклику правоохоронних органів у разі виявлення порушень.
- Відсутність системної правової освіти в місцях несвободи.

Ми об'їздили всі СІЗО України — системної просвітницької роботи немає. Є стенди, які вивішує адміністрація, але їх ніхто не читає», — коментує монітор НПМ.

Монітори НПМ також фіксують вразливе становище дискримінованих груп у пенітенціарній системі. Зокрема, особи з інвалідністю не мають доступу до належних медичних послуг і технічних засобів реабілітації, а також часто середовище загалом не пристосоване до їхніх потреб.

Однією з найгостріших проблем, на які вказують представники громадськості, є питання безпеки, оскільки, з одного боку, є потреба моніторити установи недалеко від лінії фронту, а з іншого, не існує жодного реального інструменту захисту життя та здоров'я моніторів. Також фактично не проводиться евакуація ув'язнених та засуджених під час повітряної тривоги.

Зазвичай ніхто нікого не спускає в колоніях, коли починається повітряна тривога. У СІЗО взагалі немає укриттів. А навіть якби були, треба було би добу щонайменше, щоб організувати таку евакуацію, бо потрібно вивести всіх у підвал, забезпечити їм харчування тощо», — зазначає один із опитаних респондентів.

Серед труднощів, що виникли з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну, той факт, що засуджені за колабораційну діяльність зазнають соціальної стигматизації від інших утримуваних та від персоналу. Вони по суті є сегрегованими від інших. Один із адвокатів зазначив, що таких людей адміністрація установ намагається утримувати окремо від інших ув'язнених для попередження сутичок.

Крім того, відповідно до Спеціальної доповіді Омбудсмана «Про стан реалізації Національного превентивного механізму в Україні за 2022 рік», виявлено проблему спільного тримання різних категорій засуджених, зокрема тих, хто вперше вчинив кримінальні правопорушення, і тих, хто вже раніше відбував покарання. Ці проблеми в СІЗО фіксувалися і у 2023 році¹⁹⁶. Попри системність порушень правил роздільного тримання¹⁹⁷, що стосується осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів, пов'язаних з національною безпекою, роздільність тримання дотримується, за словами одного з моніторів НПМ. Такі люди перебувають окремо від інших, оскільки адміністрація побоюється спровокувати конфлікти, зокрема, ця практика існує в Київському та Харківському СІЗО.

¹⁹⁶ Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році», С.22: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/ali_shadowreport_chapter23.pdf

¹⁹⁷ Стаття 92 КВК «Роздільне тримання засуджених до позбавлення волі у виправних і виховних колоніях»: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

Розділ 4.

Доступ до правничої допомоги, правової інформації та цифрових сервісів у місцях несвободи

4.1. ОЦІНКА ПРАВОВОЇ ОБІЗНАНОСТІ УВ'ЯЗНЕНИХ

За твердженням опитаних — представників ГО та адвокатів — чимало ув'язнених, особливо вперше затриманих, мають вкрай низьку правову обізнаність про свої права та часто не отримують доступу до приватного адвоката. Вони не завжди повною мірою розуміють свої базові права (наприклад, право на негайну допомогу адвоката чи право на телефонний дзвінок). На практиці це призводить до того, що затримані не знають, як оскаржити рішення суб'єкта владних повноважень чи умови тримання, що створює ризики неналежного поведіння.

Крім того, економічна нерівність зростає через війну. Родини затриманих часто не мають ресурсів сплачувати послуги адвоката, а адвокати системи БПД не завжди можуть приділяти достатньо часу кожному, з огляду на завантаженість.

На практиці особи, які перебувають під вартою, помічають спад залученості з боку правозахисних організацій щодо участі у захисті прав ув'язнених. Окрім того, один із опитаних розповів, що існує різниця у роботі судів Харківської і Полтавської області. У Харкові він завжди був представлений адвокатом БПД, а у Полтаві захисника залучали не на кожне засідання.

4.2. ДОСТУП ДО ПРАВОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Що стосується доступу до правової інформації, то, за словами представника ДКВС, особи, утримувані в СІЗО мають доступ до інформації про свої права та спосіб їх реалізації:

« У нас в установі є... розвішені банери... листівки і по кожному розписано, куди вони можуть звертатися, із яких своїх потреб... Також щодо доступу до нормативно-правових актів... у нас в установі практикується електронна книга в бібліотеці».

Письмові пам'ятки найчастіше розміщені на стендах у коридорах СІЗО або установ виконання покарань, але багато ув'язнених їх не читають або взагалі не мають до них доступу (бо вкрай рідко виходять за межі камер або не мають дозволу перебувати у частині приміщень, де такі стенди розташовані). Усна інформація надається під час прийому до СІЗО суто формально:

Я нічого не бачив саме в СІЗО. Пам'ятки про права отримував тільки в судах, а в СІЗО нічого. Навіть художні книжки складно взяти, не те що якісь буклети», — коментує один з респондентів, який утримувався в СІЗО.

При цьому на важливості розміщення правової інформації, на її доступності для усіх людей, незалежно від їх ознак, та на її регулярному оновленні у місцях несвободи, зокрема, наголошує і один з опитаних представників держави. Зауважує, що такі «інформаційні куточки» — одна з речей, на які звертають увагу різні моніторингові структури під час відвідування місць несвободи. Окрім того, респондент не приховує і певних труднощів, оскільки в СІЗО розмістити в кожній камері таку правову інформацію може бути складно через низку причин.

Один з моніторів НПМ вказав, що під час його візиту до установ виконання покарань, що виконують функції СІЗО, у 2019–2021 роках він жодного разу не був допущений до приміщень, де утримували попередньо ув'язнених. Відповідно, він не може зробити висновки щодо належності їх інформування і забезпечення правовою інформацією. Однак у частині установи, де утримують засуджених, інформаційні стенди часто містять застарілу інформацію, і жоден стенд із побачених не містив зразків звернення зі скаргою на дії адміністрації установи. При цьому цей же респондент відзначив, що в одній з відвіданих установ виконання покарань з функціями СІЗО на інформаційному стенді були розміщені контакти Офісу Омбудсмана.

За свідченнями колишнього монітора НПМ, друковані матеріали у бібліотеках закладів застарілі, оскільки фінансування на їх закупівлю не в пріоритеті. Окремі громадські організації, як-от «Харківська правозахисна група» та FREE ZONE, в рамках реалізації проєктів закуповують та надсилають в окремі заклади актуальну правничу літературу.

На практиці наявна правова інформація найчастіше потрапляє до утримуваних через адвоката. Є окремі позитивні приклади поширення правової інформації від представників громадськості, однак це фрагментарні зусилля. До того ж, наразі всі опитані представники громадянського суспільства відзначили брак фінансування і необхідність фокусуватися на окремих пріоритетах, відкидаючи питання просвіти.

Доступ до бібліотеки і до актуальних текстів кодексів та інших нормативно-правових актів офіційно дозволений, проте ув'язнені часто не знають процедури або не впевнені, що їм дійсно нададуть ці матеріали. Для складення відповідного документа зазвичай потрібні стандартні бланки такого документа (заяви про перегляд судового рішення, скарги на дії адміністрації тощо), але їх бракує.

Що стосується питання доступу до перекладної правової інформації: якщо людина не володіє українською мовою, то, за словами представника ДКВС, у 2023 році перекладено Правила внутрішнього розпорядку СІЗО, а також основні права і обов'язки засуджених на понад сім мов, серед яких англійська, іспанська, німецька, для того, щоб іноземні громадяни могли з ними ознайомитися.

Однією з головних проблем є пошук компетентного перекладача та його допуск до участі в судовому процесі. Зазвичай у реєстрах містяться дані про перекладачів з філологічною освітою, однак їхній рівень знань у сфері юридичного перекладу варіюється. Законодавство не передбачає обов'язкової кваліфікації перекладача — ним може бути навіть носій мови, що має лише атестат про середню освіту.

Крім того, обвинувачені та підозрювані рідко користуються можливістю заявляти відвід перекладачам, навіть якщо їхня компетентність викликає сумніви, через що такі клопотання практично не надходять до суду. Водночас окремі випадки скарг на неякісний переклад все ж фіксуються, і в результаті суди змушені призначати інших перекладачів.

Ще одна значна проблема — низька оплата праці перекладачів, що робить цю сферу неконкурентною на ринку. Через це залучення кваліфікованих перекладачів із професійних бюро

або тих, хто спеціалізується на юридичному перекладі, залишається майже неможливим у межах державного фінансування¹⁹⁸.

При цьому один із адвокатів, опитаних в рамках дослідження, вказує: якщо виникає необхідність залучення перекладача, наприклад, у кримінальному процесі, то виникають певні труднощі, оскільки здебільшого кількість перекладачів недостатня, щоб покрити потреби в юридичній допомозі. Тому доводиться переносити судові засідання на день, коли перекладач вільний.

Воєнний стан додав ще одну проблему — переклад для військовополонених російської армії. На відміну від громадян України, які здебільшого є білінгвами (знають українську та російську), російські військовополонені не розуміють української мови. Задля подолання цієї проблеми на початку введення воєнного стану у 2022 році до КПК було внесено зміни і визначено, що дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь перекладача для перекладу пояснень, показань або документів підозрюваного, потерпілого за першої можливості. За наявності обставин, що унеможливають участь перекладача у кримінальному провадженні, дізнавач, слідчий, прокурор має право особисто перекладати пояснення, показання або документи, якщо він володіє однією з мов, якими володіє підозрюваний, потерпілий¹⁹⁹. У зв'язку з цим на практиці нерідко функції перекладачів виконують дізнавачі, слідчі та прокурори, а процесуальні документи перекладають без залучення фахових перекладачів, що ставить питання щодо відповідності цих практик стандартам Європейської конвенції з прав людини. Попри це, у таких випадках судові органи вважають, що забезпечення розуміння змісту обвинувачень обвинуваченим відповідає вимогам ст. 6 ЄКПЛ, навіть якщо формального залучення перекладача не відбувається²⁰⁰.

Підсумовуючи, варто зауважити, що ключовим наслідком відсутності якісної правової інформації є ризик зловживань з боку адміністрації. Крім того, зменшується шанс обрання альтернативної міри запобіжного заходу. Якщо йдеться про осіб, що мають проблеми зі здоров'ям чи потребують перекладача, відсутність належної інформації погіршує становище.

4.3. ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ПРАКТИЧНІ ПИТАННЯ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ УВ'ЯЗНЕНИМ

Право на звернення є основоположним правом кожної людини. Зокрема, кореспонденцію, адресовану на ім'я Омбудсмана, до прокуратури та деяких інших суб'єктів, не має переглядати адміністрація, і ця кореспонденція повинна бути відправлена вчасно.

Утім, на практиці надруковані форми здебільшого відсутні або недоступні. Ув'язнені часто пишуть заяви від руки. Один з опитаних зазначає, що не бачив бланків, усі звернення пише самостійно від руки. Він навіть не знає, де взяти шаблон.

За даними правозахисних організацій, у 12 установах протягом 2022–2023 років узагалі не було відправлено жодного звернення (у запечатаному конверті) ні до Омбудсмана, ні до прокуратури, ні до правозахисних організацій²⁰¹. Подібна ситуація, зокрема, фіксується в Арбузівській ВК № 83, Божківській ВК № 16 та інших колоніях.

198 Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році, С.432: https://parliament.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/ali_shadowreport_chapter23.pdf

199 Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану: Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#n45>

200 Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році, С.432: https://parliament.org.ua/wp-content/uploads/2024/09/ali_shadowreport_chapter23.pdf

201 У 18 установах виконання покарань засуджені протягом півтора року жодного разу не зверталися до Омбудсмана. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи, 2023: <https://khp.org/1608812453>

Ще у 6 установах за цей самий період не зафіксовано жодного звернення саме до Омбудсмана, хоча була зареєстрована незначна кількість звернень до прокуратури чи інших органів.

У 19 установах звернень до Омбудсмана було не більше п'яти за весь період. Сумарно у 37 установах (що становить майже половину зі 76, які надали відповіді) повністю відсутня або ж зведена до мінімуму практика звернень до цього органу. Це може свідчити або про тотальну відсутність потреби, що виглядає нереалістично, з огляду на загальний стан пенітенціарної системи, або про перешкоди всередині установи: від психологічного тиску до фактичного блокування листів адміністрацією.

За вимогами законодавства адміністрація зобов'язана приймати звернення (серед іншого, про правничу допомогу) та невідкладно надсилати їх адресатам. Звернення, адресовані Омбудсману, Європейському суду з прав людини, Міжнародному кримінальному суду, а також іншим органам міжнародних організацій, Комісії з розгляду скарг на неналежні умови тримання в установах для попереднього ув'язнення та установах виконання покарань, до суду та прокуророві чи захиснику у кримінальному провадженні, що здійснює свої повноваження відповідно до КПК України, не повинні переглядатися мають відправлятися протягом доби²⁰². Майже ідентична норма закріплена в КВК України²⁰³ щодо засуджених, однак там також згадується, що така кореспонденція може бути в письмовій та електронній формах.

Утім, за результатами моніторингових візитів виявлено, що ув'язненим не надають можливості отримувати та надсилати листи, спілкуватися з рідними²⁰⁴. Під час одного з візитів зафіксовано, що засуджений, перебуваючи в Харківському СІЗО, направив листа до Омбудсмана, про що отримав талон-підтвердження. Проте зазначений лист до Секретаріату Омбудсмана не надходив, а це свідчить про те, що в зазначеній установі порушуються вимоги пункту 3 розділу VII Правил внутрішнього розпорядку слідчих ізоляторів ДКВС України, щодо листування ув'язнених²⁰⁵.

На практиці, враховуючи дані установ, де не зафіксовано жодного звернення понад рік, є підстави припускати, що адміністрація може фактично блокувати чи ускладнювати процес передавання кореспонденції (зокрема, не надаючи конвертів, зволікаючи з відправленням, «втрачаючи» кореспонденцію тощо) або переконувати засуджених не звертатися «назовні». Загалом це створює неформальні перешкоди, які знижують імовірність реального доступу до правничої допомоги.

Серед основних наслідків відсутності повної та своєчасної правової інформації один з опитаних експертів, зокрема, виділяє:

- по-перше, викривлення практики правоохоронних органів, бо вони зловживають відсутністю інформації у клієнтів;
- по-друге, посилення кримінальної субкультури, бо замість поради адвоката, особи в місцях несвободи отримують поради співкамерників;
- по-третє, посилення нігілізму серед засуджених та ув'язнених щодо ставлення держави до них та їхніх прав, передбачених Конвенцією про захист прав людини та національним законодавством.

В українській пенітенціарній службі не існує єдиного відділу, який би централізовано приймав заявки ув'язнених на фінансування правничої допомоги. Призначають адвокатів через систему

202 Пункт 4 розділу I Про затвердження Інструкції з організації перегляду кореспонденції (листування) осіб, які тримаються в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах. Наказ Міністерства юстиції України від 02.07.2013 № 1304/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1110-13#n20>

203 КВК України. Ч. 4 ст. 113: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text>

204 Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини «Про стан справ щодо недопущення в Україні катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання в 2023 році», с. 23: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/%D0%B4%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BA.pdf>

205 Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан реалізації національного превентивного механізму в Україні за 2022 рік. с. 59: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/spetsdopovid-npm-2022-na-druk-1compressed-1.pdf>

безоплатної правничої допомоги або приватних юристів коштом родичів чи самих ув'язнених. Відповідно, в центрах БПД існує окремий відділ організації надання безоплатної вторинної правничої допомоги особам, які перебувають у місцях несвободи.

Представник одного з СІЗО зауважив, що між установою та Південним міжрегіональним центром з надання безоплатної правничої допомоги було укладено Меморандум про співпрацю. Зокрема, в межах цього Меморандуму представники БПД раз на місяць мають консультативні дні в слідчому ізоляторі, коли до них можуть звернутися з будь-якими питаннями. Окрім того, представник СІЗО зауважує, що заяву на надання правничої допомоги можна подати як в електронному вигляді, так і письмово, що сприяє швидкому зв'язку між СІЗО та адвокатами центру. Тож завдяки централізованому підходу кожна заява проходить належне оброблення без зайвих затримок.

Згідно з Законом України «Про безоплатну правничу допомогу», заяви про надання безоплатної вторинної правничої допомоги повинні бути розглянуті протягом 10 днів. На практиці, за словами представника СІЗО в південному регіоні, *«за тиждень призначають захисника, і впродовж тижня або навіть менше, захисник вже відвідує свого підзахисного»*.

Зокрема, ув'язнені звертаються стосовно складання документів процесуального характеру, апеляційних, касаційних скарг, заяв про перегляду вироку за нововиявленими обставинами тощо. Також звертаються і в цивільних справах, наприклад, щодо визнання права власності на спадкове майно або із заявою щодо розірвання шлюбу.

Своєю чергою, представник однієї з колоній зауважив, що в установі засуджені рідко звертаються щодо власної кримінальної справи, оскільки вироки вже набрали законної сили. Найчастіше правнича допомога необхідна щодо цивільного, сімейного та спадкового права, зокрема, прийняття спадщини, укладення/розірвання шлюбу, а також стосовно відвідування установи адвокатами.

Безоплатна правнича допомога не потребує відшкодування і фінансується за кошти платників податків з Державного бюджету України, однак при цьому не покриваються витрати на експертизи та судовий збір. Тому люди вимушені покривати такі витрати самостійно, із зарплати або за кошти родичів. Такі обмеження, звісно, можуть впливати на доступ до правничої допомоги.

4.4. ДОСТУП МАЛОПРЕДСТАВЛЕНИХ АБО ВРАЗЛИВИХ ГРУП ДО ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ

За національним законодавством кожна особа має право на рівний доступ до суду та правничої допомоги. Проте на практиці у пенітенціарній системі ті, хто належить до малопредставлених або вразливих груп, стикаються з численними бар'єрами, які ускладнюють реалізацію їхніх законних прав.

Зокрема, опитані експерти виділили кілька груп людей, які можуть потребувати додаткового захисту:

- жінки та неповнолітні;
- іноземці, які можуть стикатися із мовними бар'єрами;
- особи з інвалідністю, з хронічними захворюваннями (включно з порушеннями психіки), які зазвичай потребують додаткових заходів для забезпечення доступу до медичної, соціальної та правничої допомоги;
- так звані «недоторкані» — люди, які посідають нижчі щаблі неформальної в'язничної ієрархії та, як наслідок, зазнають особливого ставлення та фактично виключені з соціального життя.

Жінки

Ця категорія загалом має певні особливі гарантії, закріплені в законодавстві. Окрім того, респонденти зазначили, що часто побутові умови утримання в камерах для жінок дещо кращі, ніж у чоловіків, жінки мають додаткові можливості, зокрема, довші прогулянки. Вагітним і жінкам, які мають при собі дітей, неповнолітнім, а також хворим з дозволу лікаря та за їхньою згодою тривалість щоденної прогулянки може бути збільшена до двох годин.

Що ж до розміщення місць для утримання жінок, то доволі часто вони розташовані у спеціально відведених секціях в СІЗО, що сприяє збереженню безпеки.

Неповнолітні особи

Неповнолітніх ув'язнених утримують окремо від інших. Переміщують осіб під вартою з додержанням правил тримання: чоловіки окремо від жінок; неповнолітні — від повнолітніх. Неповнолітнім забороняється курити й отримувати в посилках (передачах) і бандеролях, купувати в крамницях СІЗО та зберігати при собі тютюнові вироби. Тримання неповнолітніх в одиночних камерах не допускається, а в разі виникнення загрози для життя їх переводять до іншої маломісної або загальної камери. Узятих під варту, які досягли вісімнадцятирічного віку, тримають у камерах окремо від неповнолітніх та повнолітніх осіб до досягнення ними двадцяти двох років. Узятих під варту розміщують у камерах з додержанням таких вимог ізоляції: чоловіків — окремо від жінок; неповнолітніх — окремо від повнолітніх²⁰⁶.

Іноземці

Іноземці, що перебувають у пенітенціарних установах, мають формально такий самий доступ до правничої допомоги, як і громадяни України. Крім того, відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 52 КПК України з моменту встановлення факту неволодіння мовою, якою ведеться кримінальне провадження, їм забезпечується участь захисника коштом держави²⁰⁷. Проте на практиці мовний бар'єр може стати перешкодою.

Як уже вказувалося вище, у 2023 році ДКВС України переклали Правила внутрішнього розпорядку сімома мовами для забезпечення доступу до інформації про права утримуваних осіб. Однак в ході опитування адвокат БПД зазначив, що коли йдеться про надання правничої допомоги під час кримінального провадження, то система стикається з ситуацією великої завантаженості наявних перекладачів, браку перекладачів або навіть їх відсутності, коли потрібен переклад на рідкісні мови (наприклад, арабську). Через такі бар'єри виникають затримки з провадженням і це може бути порушенням розумного строку розгляду справи.

Особи з інвалідністю та хронічними захворюваннями

Конституція України гарантує кожній особі, включно із засудженими, рівний доступ до системи охорони здоров'я та безоплатної медичної допомоги. Відповідно до ч. 2 ст. 7 та ч. 1 ст. 8 КВК України, засуджені мають право на охорону здоров'я, за винятком обмежень, передбачених законом. Охорона здоров'я забезпечується системою медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних заходів, а також поєднанням безоплатних і платних форм медичної допомоги. Засудженому гарантується право на вільний вибір і допуск лікаря для отримання медичної допомоги, зокрема й за власні кошти. Засуджені, які мають розлади психіки та поведінки внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших одурманюючих засобів, можуть за письмовою згодою пройти курс лікування від зазначених захворювань.

²⁰⁶ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо функціонування установ виконання покарань та установ попереднього ув'язнення в період воєнного стану: Закон України від 29.06.2023 № 3185-IX: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3185-IX#Text>

²⁰⁷ Кримінальний процесуальний кодекс України: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

Представники пенітенціарної системи під час інтерв'ю вказували на те, що вся необхідна медична допомога для людей з інвалідністю або хронічними захворюваннями надається в повному обсязі.

Проте, як демонструють численні дослідження²⁰⁸, практика не завжди відповідає законодавчо закріпленим гарантіям²⁰⁹.

Відповідно до Альтернативної Доповіді Омбудсмана про виконання Україною Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю, автомобілі та спеціальні вагони для етапування не пристосовані до перевезення засуджених з інвалідністю. Такі приміщення як коридори суду й зали судових засідань не пристосовані для пересування та перебування в них засуджених (ув'язнених) осіб з інвалідністю, особливо з ампутаціями нижніх кінцівок, які користуються кріслами колісними. Аналогічна ситуація в закладах та спеціальних автомобілях для етапування, підпорядкованих підрозділам МВС. Незважаючи на реформування, заклади системи охорони здоров'я системи ДКВС (палати та коридори) не пристосовані для надання медичної допомоги та утримання в них під час лікування засуджених та ув'язнених осіб з інвалідністю, а саме: відсутні пандуси, поручні, пристосування в палатах, санвузлах тощо²¹⁰.

В Україні діють спеціальні правила щодо можливості звільнення засуджених від подальшого відбування покарання за хворобою²¹¹. Водночас суд може на законних підставах відмовити у звільненні засудженого через тяжке захворювання, якщо особа була засуджена за тяжкий злочин або має інші юридичні обмеження (відсутність заохочень, непризначення робочого місця тощо).

Одна з основних умов для звільнення — відповідність захворювання засудженого Переліку хвороб, які є підставою для подання до суду матеріалів про звільнення засуджених від подальшого відбування покарання²¹², але перелічені там захворювання фактично не залишають людині шансу на життя. Є певна кількість засуджених, захворювання яких не підпадають під перелік, і вони не можуть бути звільнені за станом здоров'я, при тому не можуть самостійно себе обслуговувати — їхнє перебування в місцях позбавлення волі є фактичним порушенням статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (заборона катувань). ЄСПЛ неодноразово вказував на порушення цієї статті у справах проти України, що стосується ненадання або неналежного надання медичної допомоги в СІЗО та/або колоніях: «Сокіл проти України»²¹³, «Сергій Антонов проти України»²¹⁴, «Пономаренко проти України»²¹⁵ та багато інших).

Окрім того, опитані в межах інтерв'ю правники визнають, що питання ненадання медичної допомоги в місцях несвободи стоїть гостро. Серед системних перешкод називали проблеми з доступом до медичної документації і загалом труднощі з доступом осіб, які перебувають під вартою або засуджені, до якісної медичної допомоги. У березні 2025 року стало відомо про смерть ув'язненого Олександра Кушніренка, якому суд відмовив у задоволенні клопотання про звільнення у зв'язку з тяжкою хворобою. Офіційно у чоловіка діагностували повторний ішемічний інсульт, глибокий лівобічний геміпарез, сенсомоторну афазію, нетримання сечі та калу, а також широкі пролежні. Правозахисники кажуть, що Кушніренко наприкінці життя не міг самостійно рухатися, говорити та

208 Реформа пенітенціарної медицини / ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво "Права людини"», 2021, 176 с.: <https://library.khpg.org/index.php?id=1643870575>

209 Тюремна медицина: шляхи гуманізації. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи, 2025: <https://khpg.org/1608814346>

210 Альтернативна доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини про виконання Україною Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю. 2020: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/alternativnadopovidprovikonannyaукраїноykonventsiioonprocompressed-2.pdf>

211 Порядок організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 15.08.2014 № 1348/5/572: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-14#Text>

212 Додаток 13 до Порядку організації надання медичної допомоги засудженим до позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я України від 15.08.2014 № 1348/5/572: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0990-14#Text>

213 Сокіл проти України, № 9414/13. Рішення ЄСПЛ від 22 січня 2016 року: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157969>

214 Сергій Антонов проти України, № 40512/13. Рішення від 22 січня 2016 року: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-157970>

215 Пономаренко проти України, № 51456/17. Рішення від 1 червня 2023 року: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-224988>

навіть контролювати елементарні функції організму. Не отримавши медичної допомоги належного рівня, Кушніренко помер у колонії²¹⁶.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України²¹⁷, засуджені з числа осіб з інвалідністю з дитинства мають право на державну соціальну допомогу, яку призначає орган соціального захисту населення за місцем відбування такою особою покарання.

Засудженій людині з інвалідністю з дитинства призначену державну соціальну допомогу виплачують органи соціального захисту населення на рахунок установи виконання покарання за місцем відбування покарання особою з інвалідністю з дитинства. При цьому не менш як 50 відсотків державної соціальної допомоги зараховує установа відбування покарання на особовий рахунок засудженого²¹⁸.

Однак у відкритих джерелах міститься інформація про непоодинокі випадки перешкоджання реалізації прав ув'язнених та засуджених на соціальні виплати, зокрема, на державну допомогу як особам з інвалідністю²¹⁹.

«Недоторкани»

У пенітенціарних установах України існує практика розподілу засуджених за неформальними «кастами». Зокрема, засуджені за сексуальні злочини (наприклад, сексуальне насильство чи зґвалтування) потрапляють до групи «опущених» або «недоторканих». Ці ув'язнені окремо харчуються за спеціально визначеним столом, використовують інший посуд, а доступ до загальних туалетних приміщень, душових приміщень та кухонь для них теж часто обмежений. Таке маркування слугує, насамперед, інструментом приниження особистості з боку інших в'язнів та створює додаткові бар'єри для соціальної інтеграції, які нерідко мають довічний характер, адже за неформальними приписами в'язничної ієрархії людина не може залишити «касту недоторканих».

Такі особи опиняються під підвищеним контролем — адміністрація примусово залучає їх до виконання «брудних» робіт (наприклад, прибирання туалетів), причому цей процес може документуватися за допомогою відеозаписів. Така форма контролю, поряд із суворими режимними заходами, використовується як засіб приниження та запобігання фізичному контакту з іншими ув'язненими.

Політика розміщення таких засуджених у пенітенціарних установах має два основні підходи.

- У деяких установах з міркувань безпеки засуджених, що належать до категорії «недоторканих», групують разом у спеціально визначених камерах. Цей підхід, з одного боку, дозволяє здійснювати нагляд, проте з іншого — сприяє подальшій стигматизації та ізоляції, що може призводити до ризику насильства та залякування з боку співкамерників.
- Там, де така політика відсутня, ув'язнені «нижчої касты» опиняються в загальному масиві ув'язнених, що підвищує ризики фізичного насильства та зловживань, оскільки вони не отримують додаткового захисту.

Вплив ізоляції та подібного неформального маркування на психіку засуджених є більш ніж суттєвим. Встановлення неформальної ієрархії, яке зобов'язує «недоторканих» уникати фізичного контакту та спільного користування простором, максимально посилює відчуття ізоляції.

216 У колонії помер в'язень Олександр Кушніренко, якого суд не звільнив попри важкі хвороби. ZMINA, 2025): <https://zmina.info/news/u-koloniyi-pomer-vyazen-oleksandr-kushnirenko-yakogo-sud-ne-zvilnyv-popry-vazhki-hvoroby>

217 Деякі питання призначення і виплати державної соціальної допомоги особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.02.2021 № 79: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79-2021-%D0%BF#Text>

218 Там само.

219 За сприяння Уповноваженого поновили право засудженого на отримання державної допомоги як особи з інвалідністю. Омбудсман України, 2023: https://ombudsman.gov.ua/news_details/za-spriyannya-upovnovazhenogo-ponovili-pravo-zasudzenogo-na-otrimannya-derzhavnoyi-dopomogi-yak-osobi-z-invalidnistyu

Така ситуація сприяє виникненню депресивних станів та загального зниження рівня фізичного та психічного здоров'я, особливо зважаючи на додаткові стреси, пов'язані з війною.

ЄКЗК у жовтні 2023 року провів перший візит до України з початку повномасштабної війни РФ і вчергове зафіксував наявність цього явища в колоніях та СІЗО²²⁰. Наприклад, у Вінницькій установі виконання покарань № 1 делегація отримала кілька повідомлень про побиття, залякування та словесні образи.

Уряд України надав відповідь на звіт ЄКЗК, де сказано, що представники держави запровадили низку ініціатив, які демонструють сучасний підхід до пенітенціарного управління та відповідають європейським стандартам. Зокрема йдеться про пілотний проєкт з організації належного нагляду за засудженими та забезпечення правопорядку²²¹. Він охоплює установи різних регіонів: це Збараська виправна колонія № 63, Коломийська виправна колонія № 41; Поліська виправна колонія № 76; Солонянська виправна колонія № 21; Білоцерківська виправна колонія № 35, Одеська виправна колонія № 14 та Кропивницька виправна колонія № 6. Основна мета — надання психологічної підтримки, допомога у подоланні залежностей, залучення до корисної зайнятості, підвищення освітнього рівня та розвиток професійних навичок, а також вирішення соціально-побутових питань під час підготовки до звільнення.

Про результати одного з таких пілотних проєктів розповів представник із залученої установи під час інтерв'ю:

« В установі був розроблений проєкт, і всі особи піддаються реакції. Вони зараз в окремому відділенні, де немає ніяких порушень до цієї категорії. Вони з усіма відвідують їдальню, і немає якогось відокремлення. Намагаємось реагувати на всі категорії, які в нас є, і де треба більше приділяти увагу, а де треба навпаки — відноситися на рівні з усіма».

Особливо успішним виявилось впровадження цього підходу на базі Божковської виправної колонії № 16 та Літинської виправної колонії № 123, що свідчить про можливість модернізації внутрішніх процесів у пенітенціарних установах.

Такі позитивні практики демонструють комплексний підхід до вирішення низки проблем, пов'язаних із криміногенною ситуацією в пенітенціарних установах.

Що стосується осіб, щодо яких використовують спеціальні заходи безпеки, та впливу на отримання правничої допомоги, то, за словами одного з моніторів, це не впливає на обсяг наданої допомоги.

« Всі мають однаковий доступ, незалежно в якій камері вони утримуються. Немає таких камер, які заблоковані, заморожені. Це, може, раніше колись було», — коментує він.

Труднощі, пов'язані з війною

Евакуація пенітенціарних установ у 2022 році внаслідок активних бойових дій спричинила певні зміни у взаємодії між засудженими та адміністраціями. Зокрема, правозахисники зафіксували, що засуджених з Оріхівської виправної колонії № 88, яких евакуювали у Кропивницьку виправну колонію № 6, жорстоко побили під час приймання²²². У деяких установах до переселених ув'язнених ставились більш недовіркою, і інколи виникали питання щодо доступу до праці, а також певне упереджене ставлення.

220 Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT): <https://rm.coe.int/1680af632a>

221 Response of the Ukrainian Government to the report of the European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT) on its visit to Ukraine from 16 to 27 October 2023: <https://rm.coe.int/1680b2ae3b>

222 Під час евакуації в'язнів із Запоріжжя до Кіровоградщини їх жорстоко били й катували. — Правозахисники. ZMINA, 2022: <https://zmina.info/news/pid-chas-evakuaciyi-vyaziv-z-zaporizhzhya-do-kirovogradshhyny-yih-zhorstoko-byly-i-katuvaly-pravozahysnyky/>

4.5. САМООРГАНІЗАЦІЯ УВ'ЯЗНЕНИХ У СФЕРІ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ

Комітетів ув'язнених, які б займалися юридичною підтримкою, не існує. Часто організована активність ув'язнених розглядається адміністрацією як потенційна загроза безпеці та стабільності функціонування установ. У деяких випадках адміністрація може сприяти неформальному лідеру, якщо він підтримує дисципліну та порядок у камері, однак це стосується соціальних аспектів, а не правозахисту. Окрім того, існує неформальна практика підтримки правового захисту серед ув'язнених. Так звані «тюремні адвокати» — це ув'язнені, які мають юридичні знання або отримують їх у процесі тривалого перебування в місцях несвободи. Вони допомагають іншим ув'язненим складати заяви, апеляційні скарги та інші процесуальні документи.

Щодо тюремних адвокатів респондент, який має досвід моніторингових візитів, розповідає:

«Якщо мова йде про засуджених довічно, то тут кожний другий — “юрист”. Якщо мова йде про слідчо заарештованих, то залежить від обставин. Якщо там люди вже тривалий час знаходяться, то, можливо, серед них є якась людина, яка допоможе на елементарному рівні написати заяву або клопотання».

Однак експерт зауважує, що здебільшого люди в місцях несвободи необізнані та не мають юридичного досвіду. Винятком може бути особа, яка притягається до кримінальної відповідальності та має юридичну освіту.

Незважаючи на те, що в окремих установах ув'язнені мають можливість допомагати одне одному в питаннях правничої допомоги, адміністрація не заохочує подібної діяльності, оскільки загалом юридично «підкована» людина в місцях несвободи — потенційна загроза для адміністрації, тому що вона може написати не тільки апеляційну скаргу, а й скаргу на дії або бездіяльність адміністрації, на ненадання медичної допомоги, може сформулювати питання стосовно умов утримання. Крім того, у разі подання великої кількості скарг із конкретної камери адміністрація може тиснути на ув'язнених. Наприклад, проводять позапланові перевірки, під час яких забирають особисті речі, серед яких і письмове приладдя.

4.6. ДОСТУП УВ'ЯЗНЕНИХ ДО ЦИФРОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ

Система виконання покарань в Україні інтегрує цифрові технології для підвищення правового захисту ув'язнених і оптимізації взаємодії між судами, правозахисними структурами та представниками пенітенціарних установ.

Зокрема, відповідно до норм законодавства засуджений має право користуватися планшетом з доступом до інтернету, а також відправляти онлайн-звернення²²³. Крім того, він має право мати електронну скриньку. При цьому, коли засуджений створює електронну адресу, він повинен повідомити її адміністрації разом із паролем, який реєструється у спеціальному журналі обліку паролів.

На практиці питання контролю за використанням цифрових інструментів трактується кожною установою індивідуально. В одних установах ситуація складається так, що кожний лист оперативний співробітник має переглянути і лише після цього дати дозвіл на його відправлення.

²²³ Питання доступу до інтернету регулюється Наказом Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет» від 19.10.2017 № 3233/5: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1280-17#Text>

В інших установах підхід більш гнучкий: перевіряють лише у разі наявності загроз, наприклад, можливого використання інтернету для шахрайських дій або залякування інших.

Загалом, доступ до цифрових інструментів для ув'язнених є обмеженим і суворо регламентованим. Наприклад, планшети, які використовуються у виправних установах, можуть мати доступ лише до затверджених сайтів, найчастіше до урядових та правових ресурсів. Водночас у деяких установах функціонують комп'ютерні класи, де засуджені можуть переглядати нормативно-правові акти та юридичну інформацію.

У нас є інтернет-клас, але комп'ютери там стоять без інтернету», — зауважив один із респондентів. Це свідчить про значні обмеження у доступі до інформації в окремих установах.

Наявність планшетів у засуджених також впливає на доступ до правничої допомоги. В деяких установах засуджені до довічного позбавлення волі вже використовують електронні кабінети у системі «Електронний суд».

Деякі довічно засуджені мають електронні кабінети у суді, вони комунікують, подають заяви, отримують відповіді і все роблять через «Електронний суд», — коментує один із опитаних правозахисників.

На противагу цьому він поділився ситуацією в одній із жіночих колоній, де адміністрація стверджує, що жодна з засуджених не використовує інтернет, оскільки їм це нібито «не потрібно».

Що стосується доступу до технологій у СІЗО, то останніми роками активно впроваджується система IP-телефонії, яка надає можливість ув'язненим телефонувати без попереднього погодження з адміністрацією. У деяких слідчих ізоляторах працює пілотний проєкт, за яким ув'язнені можуть самостійно зателефонувати за власні кошти, якщо мають необхідні фінансові ресурси на особистому рахунку.

Однак проблема конфіденційності в різних установах залишається ключовою. Незважаючи на те, що електронні засоби комунікації дають змогу людям безпосередньо взаємодіяти з правозахисниками та судами, їхня кореспонденція переважно контролюється адміністрацією. Це викликає питання щодо дотримання прав людини, особливо коли йдеться про скарги на дії адміністрації.

Загалом, цифрові правові інструменти та засоби комунікації, включно з електронними сервісами та IP-телефонією, відкривають нові можливості для забезпечення доступу до правничої допомоги, але їх ефективне застосування залежить від подолання низки організаційних та законодавчих перешкод, серед яких небажання окремих представників адміністрацій впроваджувати такі цифрові інструменти. Подальші реформи мають забезпечити баланс між контролем і доступом до правничої допомоги та просвітницької інформації.

Висновки

Проведене дослідження засвідчило, що доступ до правосуддя осіб, які перебувають під вартою або відбувають покарання в Україні, залишається системною проблемою, що має комплексний характер і не обмежується окремими аспектами кримінального провадження.

Аналіз законодавства свідчить, що українська правова система загалом містить основні елементи гарантій доступу до правосуддя, зокрема право на захист, правничу допомогу, судовий контроль, подання скарг та звернень. Однак численні прогалини, колізії та відсутність належних процедурних механізмів істотно ускладнюють реалізацію цих прав для осіб, які перебувають у місцях несвободи.

Практика застосування тримання під вартою в Україні, зокрема в умовах воєнного стану, демонструє тенденцію до розширення використання цього виняткового запобіжного заходу. Законодавчі новели, запроваджені після 2022 року, хоча й були спрямовані на забезпечення функціонування системи кримінальної юстиції в умовах війни, водночас призвели до додаткових ризиків для реалізації конвенційних прав осіб, позбавлених свободи, зокрема щодо судового контролю, строків тримання під вартою та доступу до ефективних засобів правового захисту.

Дослідження підтвердило, що ключовою проблемою залишається розрив між формальним існуванням засобів правового захисту та їх фактичною ефективністю. Значна частина доступних механізмів — звернення до суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або спеціалізованих комісій — не забезпечують своєчасного та дієвого реагування на порушення прав осіб, які перебувають під вартою. Це, своєю чергою, сприяє збереженню структурних проблем та системних порушень прав людини.

Запровадження з 2025 року превентивних і компенсаційних механізмів реагування на неналежні умови тримання стало важливим кроком до виконання рішень ЄСПЛ. Проте проведений аналіз засвідчив істотні ризики їх практичної неефективності через законодавчу невизначеність, відсутність процесуальних змін до КПК України та КК України, нечітке розмежування повноважень органів та обмежений обсяг реальних інструментів впливу.

Суттєвим бар'єром доступу до правосуддя залишається обмежений доступ осіб, які перебувають під вартою, до правничої допомоги та правової інформації. Проблеми недопуску адвокатів, обмеження конфіденційності спілкування, складність фінансування правничої допомоги та перевантаженість системи безоплатної правничої допомоги негативно впливають на можливість реалізації права на захист.

Польове дослідження підтвердило, що доступ до правосуддя значною мірою залежить не від законодавчих гарантій, а від адміністративної практики конкретних установ, регіону їх розташування, позиції керівництва місць несвободи та рівня взаємодії між суб'єктами системи — адвокатурою, системою БПД, адміністраціями установ, громадськими організаціями та моніторинговими органами.

Особливу вразливість у доступі до правосуддя демонструють малопредставлені та вразливі групи осіб, зокрема іноземці, особи без громадянства, особи з інвалідністю, а також ті, хто не володіє державною мовою. Для цих груп наявні механізми правової підтримки часто недоступні або недостатньо адаптовані до їхніх потреб.

Важливу роль у забезпеченні доступу до правосуддя відіграють суб'єкти громадянського суспільства та НПМ. Разом із тим обмеженість фінансування, відсутність стабільної інституційної підтримки роблять потенціал цих інструментів у формуванні системних змін вкрай обмеженим.

Отже, результати дослідження свідчать, що забезпечення доступу до правосуддя осіб, які перебувають під вартою в Україні, потребує комплексного міжсекторального підходу, який має включати:

- удосконалення законодавства з урахуванням стандартів ЄКПЛ та практики ЄСПЛ;
- створення реальних і ефективних національних засобів правового захисту;
- посилення гарантій доступу до правничої допомоги та правової інформації;
- розвиток спеціалізації адвокатів у пенітенціарній сфері;
- забезпечення належного фінансування системи БПД;
- підвищення рівня правової обізнаності осіб, які перебувають у місцях несвободи.

Рекомендації

1. Верховній Раді України

1. Забезпечити повну відповідність національного законодавства стандартам статей 3 та 13 ЄКПЛ, з урахуванням практики ЄСПЛ, зокрема, пілотного рішення «Сукачов проти України», за допомогою:
 - уточнення та доопрацювання Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заходів, спрямованих на поновлення прав засуджених осіб та осіб, взятих під варту, у зв'язку з неналежними умовами тримання» (№ 4093-IX) — визначення ефективних механізмів поновлення порушеного права.
2. Надати законодавчі рамки існування прозорого і ефективного механізму:
 - скорочення строків покарання;
 - застосування умовно-дострокового звільнення, з пріоритетом для тих, хто бажає взяти участь у захисті України;
 - заміни покарання на більш м'яке у зв'язку з неналежними умовами тримання на будь-якій стадії кримінального провадження.
3. Внести зміни до профільного законодавства та гарантувати безоплатну вторинну правничу допомогу для осіб, що перебувають під вартою або мали такий досвід — незалежно від тривалості перебування в таких умовах:
 - у провадженнях перед Комісіями з розгляду скарг на неналежні умови тримання у місцях попереднього ув'язнення та установах виконання покарань (Комісії), що стосуються умов перебування під вартою;
 - у судових спорах щодо умов тримання та компенсації за неналежні умови.

2. Кабінету Міністрів України

1. Привести підзаконні акти у відповідність до Закону № 4093-IX з урахуванням:
 - стандартів незалежності органів розгляду скарг;
 - практики ЄСПЛ та рекомендацій ЄКЗК.
2. Мінімізувати корупційні ризики у діяльності Комісій за допомогою:
 - визначення чітких критеріїв відбору членів Комісій, зокрема визначивши механізм запобігання конфлікту інтересів;
 - закріплення реалізації процедурної прозорості ухвалення рішень.
3. Забезпечити реальну, а не формальну автономність Комісій від органів, відповідальних за утримання осіб у місцях несвободи.

3. Міністерству юстиції України

1. Забезпечити виконання на практиці таких вимог до Комісій:
 - інституційна незалежність;
 - чітке розмежування повноважень з НПМ та координацію з ним;
 - фокус на системні порушення, на які неодноразово вказували як ЄКЗК, так і ЄСПЛ.

2. Посилити доступ до правової інформації в СІЗО та установах виконання покарань за допомогою:
 - оновлення нормативних бібліотек на постійних засадах;
 - розроблення та розповсюдження у всіх установах попереднього ув'язнення пам'яток, буклетів, практичних порад щодо використання механізмів захисту порушених прав;
 - практичного забезпечення перекладів таких інформаційних матеріалів для осіб, які утримуються під вартою і не володіють державною мовою.
3. Особливу увагу звернути на практичне виконання вимог наявності фактичної конфіденційності спілкування ув'язнених з адвокатами та недопущення адміністративного тиску.

4. Представникам судового корпусу

1. Розглянути можливість спеціалізації суддів або судових палат з пенітенціарних питань.
2. Застосовувати індивідуальний підхід під час призначення ізоляційних запобіжних заходів і враховувати обставини конкретного кримінального провадження.

5. Координаційному центру з надання правничої допомоги

1. Розвивати спеціалізацію адвокатів з питань захисту прав осіб у місцях несвободи, розширити перелік питань пенітенціарного права та міжнародних стандартів у цій сфері до додаткового вивчення для адвокатів системи БПД.
2. Забезпечити сталі механізми фінансування:
 - судових спорів щодо умов тримання;
 - стратегічних справ з системними порушеннями.
3. Посилити залученість юристів БПД до надання правової інформації серед осіб, що перебувають під вартою.

6. Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини

1. Посилити координацію між НПМ, громадськими організаціями та міжнародними механізмами моніторингу прав осіб, що перебувають під вартою.
2. Використовувати результати візитів НПМ для ініціювання системних змін у пенітенціарній сфері.

Доступ
ув'язнених
до правосуддя:
національне
законодавство
та практика

АНАЛІТИЧНИЙ ЗВІТ

ISBN 978-966-8620-38-6

9 789668 620386 >